

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

ANALIZA BOSANSKOHERCEGOVAČKE
SVAKODNEVNICE U CYBER UMREŽENOM DRUŠTVU
magistarski rad

Kandidat:

Tahirović Omar

Broj indeksa: 505/II-SOC

Mentor:

Prof. dr. Bakić Sarina

Sarajevo, juli 2024.

2024

Tahirović Omar

Analiza bosanskohercegovačke svakodnevnice u cyber
umreženom društvu

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**

UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

**ANALIZA BOSANSKOHERCEGOVAČKE
SVAKODNEVNICE U CYBER UMREŽENOM DRUŠTVU**

magistarski rad

Kandidat:

Tahirović Omar

Broj indeksa: 505/II-SOC

Mentor:

Prof. dr. Bakić Sarina

Sarajevo, juli 2024.

Sadržaj

Uvod	1
1. Teorijske osnove rada	2
2. Metodološki okvir rada	3
2.1.1. Problem istraživanja.....	3
2.1.2. Predmet istraživanja.....	3
2.1.3. Kategorijalno pojmovni sistem	4
2.1.4. Ciljevi istraživanja	6
2.1.5. Naučni cilj	6
2.1.6. Društveni cilj.....	6
2.1.7. Sistem hipoteza	7
2.1.8. Generalna hipoteza.....	7
2.1.9. Posebne-pojedinačne hipoteze	7
2.2.1. Način istraživanja.....	8
3. Plavo žuta svakodnevica bosanskohercegovačkih zvijezdaša	8
3.1. Etapa broj 1 – utvrđivanje svakodnevnice i pozicioniranje bosanskohercegovačkog svakodnevnca	8
3.2. Etapa broj 2 – udio i rad bosanskohercegovačkog svakodnevnca unutar njene svakodnevnice	13
3.3. Etapa broj 3 – od rada do besmislene potrošnje bosanskohercegovačkog svakodnevnca	18
3.4. Etapa broj 4 – interpretacija slobodnog vremena i njegova zloupotreba u bosanskohercegovačkoj svakodnevnicu	23
4. Umreženo bosanskohercegovačko društvo – mit ili stvarnost?	28
4.1. Definisavanje pojma mreže i njena postojanost u bosanskohercegovačkom društvu	29

4.2. Put ka novosti – informacijski kapitalizam, tehno-inovacije i bosanskohercegovačka tehno-ksenofobičnost	34
4.3. Pokušaj umrežavanja bosanskohercegovačkog društva u novom cyberspace okruženju	38
4.4. Umrežena država – novi svijet, i Castellsovo poimanje novog društva.....	43
5. Bosanskohercegovačka panorama rizičnosti – pojava mrežnih rizika	48
5.1. Mnogostruko povezivanje rizika sa strahom – nova bosanskohercegovačka epoha straha	49
5.2. Bosanskohercegovačka prekarnost kao novi mrežni rizik	54
5.3. Novo dijete informacijskog kapitalizma – nadzorni kapitalizam kao novi oblik globalnog rizika.....	59
5.4. Nova bosanskohercegovačka medijska pozornica – katalizator rizika i neumreženosti	63
5.5. Prema utopističko nerizičnom društvu – od mrežnih rizika do mrežnog blagostanja	65
6. Zaključak	69
Bibliografija	71
Posveta	73
Izjava o autentičnosti rada.....	74

Uvod

Nedovoljno je istražena bosanskohercegovačka svakodnevica zajedno sa onim aspektom cybera koji objedinjuje sva ona tehnološka postignuća jedne određene društvene zajednice a koja dijeli zajednički teritorij. Svačija svakodnevica je omeđena tek onim “materijalima” koja pospješuje rast i razvoj grupe čiji primarni cilj predstavlja doživjeti prosperitet i orijentirati se ka onom uglu na kompasu čije je mjesto obilježeno blagodatima koje tek trebaju biti otkrivene. Samim time, bosanskohercegovački kompas, sa često pokvarenim iglama koje trebaju pokazivati onu stranu svijeta koji donosi blagodati pokazuje jednu sasvim suprotnu stranu na čijem mjestu možemo pronaći nelagodu, oskudicu i monotonost. Sve to zajedno sa anahronošću, bosanskohercegovačka svakodnevica doživljava prosperitet tek u jalovosti, jer sada kao nikada prije, gledajući sa jednog socio-ekonomskog ugla, bh svakodnevica je preopterećena sa nepotpuno iskorištenom dokolicom koja dovodi njene građane u jedan utopijski nerealizam, opčinjen iracionalnošću i nedostatkom rješavanja onih pitanja koji predstavljaju trn u oko za sve bh građane. Koliko je cyber izražen u današnjem bh društvu te koliko je razvijen, su tek ona pitanja koja ostaju nedovoljno pojašnjena, često nerazjašnjena, a za sve to se imamo zahvaliti našoj svakodnevici koja odlazi u dimenziju zaborava. Zaborava koji sputava svoje sugrađane da riješe pitanja poput - šta učiniti sa prekrnim radnicima te kako spriječiti ili bar ublažiti jedan novonastali kapital koji sve nadgleda i oduzima, dobrovoljno uz prisilu, od svojih konzumenata one prihode koji će dozvoliti jedan umjereno neopterećen život, od kojeg ne sijedi kosa i od kojeg šećerna bolest nije glavni uzročnik smrti nauštrb stresa koji je primarni agens ovih anomalija. Castellsovo umreženo društvo je društvo savremenosti čije informacijske tehnologije traže da budu iskorištene, da budu eksploatisane na način koji će dozvoliti savremenom čovjeku da bude postavljen visoko na socio-ekonomsko hijerarhijskoj ljestvici. U tome svemu bosanski čovjek kasni, često postavljen na dnu te same ljestvice, a jedino prema kome može biti zahvalan jeste prema svojoj svakodnevici, često zakašnjelaj i zaostalaj, ostavljajući sebe u prošlosti ne dozvoljavajući da doživi svoju buduću scenaraj. Ako čovjek gradi svoju svakodnevnicu to znači da istovremeno gradi i svoju propast. Ono na čemu počiva ovaj rad jeste na tmurnom prikazu svakodnevnice savremenog bosanskog društva, čija sama svakodnevica postaje izrazito upitna. Da li se ona uopšte može smatrati svakodnevnicom s obzirom da je savremeni bosanski homo sapiens prerastao u jednog gladnog homo consumensa. Transformacijom dokolice u pomagajuće oruđe bi značilo da bosanskohercegovačko društvo zalazi u jednu novu epohu koja ne traži više žrtve za ispunjenje

cilja koji nema svrhu, već napokon biva stvorena nova svrha iz koje svako ima neke koristi, a ta svrha bi trebalo biti nova cyber umrežena zajednica.

1. Teorijske osnove rada

Rad je prvenstveno interdisciplinaran, gdje abrivira višestruk niz pojmova te njihovih objašnjenja, poput svakodnevnice, slobodno vrijeme, sajber prostor, kibernetičko vrijeme, umreženo društvo, umrežena država, prekarijat, nadzorni kapitalizam, društvo rizika, kao i nove epohalne promjene koje se tiču implementacije straha. Njihovo objašnjenje i svrstavanje u jednu cjelinu nam omogućuje bolje poznavanje i pozicioniranje bosanskohercegovačkog društva u jednu novu društvenu kategoriju, je ono što će nam biti od imperativne važnosti. Glavni zadatak rada će biti, a uz pomoć odabrane literature, izvršiti analizu sadržaja kao i izvršiti komparaciju između onoga što je dato, kao činjenica u odabranoj literaturi, kao i onoga što doista jeste u bosanskohercegovačkoj zajednici, kao zajednici koja je obilježena bez boje, ukusa i mirisa, paradoksalno ukusu, jer jedino što je očito u ovom društvu jeste klasifikacija između slatkog i slanog. Zadatak ovog rada, ili barem njegov pokušaj jeste približiti se što više pojmovima poput mreže i pokušati ih pronaći u bosanskohercegovačkoj zajednici kroz relevantno odabranu literaturu. Ono na čemu počiva ovaj rad, također, jeste na prikazu uzaludnog rada, čija kreativnost biva zanemarena a ono što biva amplificirano u samom društvu jesu društveno isključene osobe. Sukladno tome svemu, bosanskohercegovačka svakodnevica će, zajedno sa njenim nevidljivim kočnicama, biti uzeta u obzir, kako bi pri samom kraju izvukli zaključak, koji će na sve navedeno predstavljati ne više od dodatka i poruke onoga što doista jeste.

2. Metodološki okvir rada

2.1.1. Problem istraživanja

Problem istraživanja jeste bosanskohercegovačko društvo, tačnije njegova svakodnevica koja ide nauštrb izgradnji onog što Manuel Castells poima kao *umreženo društvo*. Zajedno sa tim, uloga i značaj novog cyber okruženja ne potpomaže činjenici da je bosanskohercegovačko društvo učinilo više od nekoliko koraka nazad, pozicionirajući se u status quo, gdje se misli da je trenutna društvena zbilja i više nego prihvatljiva kako bi se živio lagodan život, ma šta god to značilo. Nove informacione tehnologije, zajedno sa informacijskim kapitalizmom tvore novi način zarade i odnosa između čovjeka i mašine, gdje bi sada internet kao „univerzalni pojmovnik”, trebao postati jedan od alata koji će ujediniti, pomiriti i obezbjediti sredstva za pravilnu izgradnju nove umrežene zajednice te eventualno omogućiti toj istoj zajednici priključenje u ono što se naziva novim društvom, ili *umreženom državom*, pojmom čiji kreator biva Manuel Castells. Povrh svega toga, društvo kakvo je bosanskohercegovačko, zahvaljujući svojim nedjelotvornim aktivnostima tokom slobodnog vremena, a unutar svakodnevnice, stvara prekarnost (nesigurnost), izvitoperene oblike kapitalizma te nove oblike rizika, a čiji svi ti elementi idu na štetu ka stvaranju osobite mreže.

2.1.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja u ovom radu postaje nešto složenija stvar, s obzirom da se mnogi pojmovi, teorije i mišljenja isprepliču, nadopunjavaju ali i na kraju dolaze do istodobnih zaključaka, što je i krajnji cilj ovog datog rada. Na samom vrhu piramide ćemo postaviti bosanskohercegovačku svakodnevnicu, kao mjestom u kojem pojedinci ne obavljaju one vrste aktivnosti za koje kažemo da produkuju ličnosti sposobne za kritičko primišljanje, efikasno obavljanje svojih poslova, što na kraju dovodi do umreženosti, pojmom čija eksplanacija će biti predstavljena nešto kasnije. Dakle, za predmet istraživanja bismo mogli postaviti bosanskohercegovačku svakodnevnicu, njeno mjesto, ulogu i značaj u novom sajber okruženju, okruženju čije plodno tlo stvara nove oblike sigurnosti, onemogućuje rizične pojave, koje mogu biti manipulisane “ljudskom rukom” i na kraju postepeno povećavajući ljudski kapital.

2.1.3 Kategorijalno pojmovni sistem

Svakodnevnica - “Moment svakodnevnog ulazi u sociologiju u dva osnovna vida: kao govor o svakodnevnom i kao govor iz svakodnevnog. U prvom slučaju svakodnevne prakse, ponašanje, interakcije i praktično razmišljanje ljudskih bića proučavaju se zbog svog udela u građenju društva kao zajedničke stvarnosti, te u nastanku/reprodukciji pojedinaca, grupa i ustanova kao njegovih sastavnih delova. Svakodnevni život postaje još jedan predmet na koji se primenjuju već ustaljene i oprobane procedure sociološkog mišljenja i proučavanja. Druga varijanta nosi i određeni epistemološki naboj, a okretanje svakodnevnom životu postaje povod da se same te procedure iznova promisle.” (Spasić, 2004: 10).

Slobodno vrijeme - “Da bi se dobila pouzdana naučna ocena ovog fenomena, istraživački napori bi morali biti usmereni pre svega na to da adekvatno odgovore na pitanje šta je, zapravo, slobodno vreme. To je istovremeno i uslov da se odredi ne samo šta je bilo i šta je sada, već i to šta će ono biti u budućnosti. Ako izostane odgovor na ovo pitanje, onda razgovori o slobodnom vremenu mogu biti lišeni metodološki prihvatljivog reda i naučne konsekventnosti.” (Božović, 1975: 19).

Mreža - “Mreža je skup međusobno povezanih čvorova. Čvor je točka u kojoj se krivulja siječe. Što je čvor ovisi, zapravo, o vrsti konkretne mreže o kojoj govorimo. U mreži svjetskih finansijskih tokova, čvorovi su tržišta burzi i njihova pomoćna središta razvijenih usluga. U političkim mrežama koje vladaju Europskom unijom čvorovi su nacionalna vijeća ministara i europskih povjerenika. U mreži prometa drogom koja prodire u gospodarstva, društva i države širom svijeta čvorovi su polja koke i polja maka, skriveni laboratoriji, tajne zrakoplovne piste, ulični gangovi i finansijske institucije za pranje novca.” (Castells, 2000: 494).

Umreženo društvo - “Virtualnost je naša stvarnost jer je ona unutar tih bezvremenih, bezmjesnih, simboličkih sustava iz kojih mi konstruiramo kategorije i stvaramo slike koje oblikuju naše ponašanje, potiču politiku, hrane snove i izazivaju noćne more. To je nova društvena struktura informacijskog doba koju nazivam umreženim društvom, jer je sastavljena od mreža proizvodnje, moći i iskustva što konstruiraju kulturu virtualnosti u globalnim tokovima koji nadilaze vrijeme i prostor.” (Castells, 2003: 374).

Informacijski kapitalizam - “Ipak, najutjecajniji povijesni faktor koji ubrzava, kanalizira i oblikuje paradigmu informacijske tehnologije, te uvjetuje s njom povezane društvene oblike, bio je i još uvijek jest proces kapitalističke restrukturacije koji se zbiva od 1980-ih godina, tako da se novi tehno-ekonomski sustav može adekvatno nazvati informacijskim kapitalizmom.” (Castells, 2000: 53).

Kiberprostor - “Kiberprostor je sfera konekcije neograničenoga broja ljudi i strojnih izvora, sfera konekcije između umova i strojeva u neograničenoj ekspanziji.” (Zelić, 2020: 50).

Umrežena država - “Iako bi povjesničari mogli prigovoriti takvim usporedbama, spomenuta paralela priziva snažnu sliku novog oblika države koji najbolje sažimlju europske institucije: umrežena država. Obilježje takve države je dijeljenje vlasti (to jest, u krajnjem slučaju, zajednički se donosi odluka o legitimnoj primjeni sile) unutar mreže.”

Novo društvo - „Novo društvo nastaje kada se i ako se može primijetiti da je došlo do strukturalne transformacije u odnosima proizvodnje, u odnosima vlasti i u odnosima iskustva. Te transformacije vode do jednako važne promjene društvenih oblika prostora i vremena te pojave nove kulture.“ (Castells, 2003: 364).

Rizično društvo - “Shodno ovome se razlikuje i osnovna društvena situacija u kojoj ljudi žive u oba društva i spajaju se, a koja ih pokreće, odvaja ili fuzioniše. Pokretačka snaga u klasnom društvu može se sažeti u jednu rečenicu: Ja sam gladan! Sa druge strane, pokret koji inicira rizično društvo izražen je iskazom: Ja se plašim! Namesto zajedništva usled bede dolazi zajedništvo iz straha. Tip rizičnog društva označava u tom smislu jednu društvenu epohu u kojoj nastaje solidarnost iz straha i postaje politička snaga.” (Beck, 2001: 73).

Prekarijat - “Ovim pojmom označava se nepredvidivo, neizvjesno i nesigurno stanje koje onemogućava stabilno materijalno i psihičko blagostanje pojedinca i grupe. Prekarnost se okolo nas prepoznaje kroz rasprostranjenost privremenog, fleksibilnog, povremenog i diskontinuiranog zapošljavanja ljudi koji u svojim tridesetim godinama i dalje ovise od roditelja. Nestao je pojam “stalno zaposlenje” ili “stabilnost i sigurnost” života i elemenata kvalitetnog življenja pojedinca. Pošto nemaju “stalno” ili “sigurno” zaposlenje, mladi ljudi su siromašniji od svojih roditelja, ne mogu doći do kredita da bi kupili sebi stan, ne stupaju u bračne zajednice jer nemaju uslova, kasne

s potomcima ili ih uopće nemaju, te tako bitno utječu na demografsku krizu društva i krizu društvene potrošnje koja onda guši proizvodnju.” (Lavić, 2016).

Nadzorni kapitalizam - “U svojoj srži nadzorni kapitalizam jeste parazitski i autoreferencijalan je. Oživljava staru sliku Karl Marxovog kapitalizma kao vampira koji se hrani radom, ali s neočekivanim obratom. Umjesto rada, nadzorni kapitalizam se hrani svakim aspektom iskustva svakog čovjeka.” (Zuboff, 2019: 15).

2.1.4 Ciljevi istraživanja

Zbog općeg nedostatka visoko kvalificirane radne snage, kreatora sadržaja, ali onog koji ne izaziva otupjelu potrošnju, zalazimo u novo doba mračnjaštva, onog, koji je donekle obilježen računalnom tehnologijom. Prema tome, cilj ovog istraživanja je istražiti uzroke zbog kojih se ne može bosanskohercegovačko društvo “umrežiti” u “mrežu nad svim mrežama” i doživjeti socioekonomsko blagostanje.

2.1.5. Naučni cilj

Pružiti jednu jasnu sliku bosanskohercegovačke svakodnevnice kojoj nedostaju oni relevantni elementi čiji bi konačni cilj bio bolja prilagodba današnjem umreženom društvu. Mreža kao osnovna mjerna jedinica umreženog društva je nešto što nedostaje bh društvu, a sama mreža se prepoznaje i pronalazi u svakodnevnicu.

2.1.6. Društveni cilj

Otvoriti nova pitanja koja će se ticati pravilne upotrebe naše svakodnevnice. Tek onim pravilnim korištenjem naše svakodnevnice mi imamo mogućnost ulaska u novu mrežu koja donosi sigurnost, prosperitet i mnoge novčane olakšice. Živjeti u umreženom društvu znači živjeti u društvu koje je

spremno na nove rizike iz kojeg samo narod izlazi kao pobjednik a svaka nova prijetnja postaje stara priča koja biva poražena.

2.1.7. Sistem hipoteza

Problemsko pitanje u ovom slučaju će biti bosanskohercegovačka svakodnevnica, jer ona sama, kao što ovaj rad nalaže, “luči” nove oblike rizičnosti, ne dozvoljavajući da se to isto društvo oblikuje i napokon ustanovi kao informaciono. Misaoni odgovor leži u mreži kao i u novom obliku društva – *umreženo društvo*.

2.1.8 Generalna hipoteza

Hipoteza (H1): Bosanskohercegovačka svakodnevnica je suviše anahrona da bi kreirala svoju vlastitu mrežu koja će joj omogućiti da se prilagodi novom cyber umreženom društvu.

2.1.9 Posebne-pojedinačne hipoteze

Pomoćna hipoteza 1 (PH1): Globalni rizici postaju novi mega-trend virusi koji zahtijevaju pravilno liječenje a gdje je samo liječenje izvodivo u društvima koja je kreirala pravilno upotrebljivu mrežu.

Pomoćna hipoteza 2 (PH2): Bosanskohercegovačka svakodnevnica je stvorila i otvorila svoja vrata prekarom radu i nadzornom kapitalizmu.

Pomoćna hipoteza 3 (PH3): Stvorena je nova “medijska pozornica” na kojoj je bosanskohercegovačko društvo predstavljeno na jedan satiričan način i gdje pomoć iznova traži od svojih rušitelja.

2.2.1. Način istraživanja

Rad će biti primarno teorijsko–kritičkog karaktera popraćen sljedećim naučno istraživačkim metodama: metoda analize sadržaja odabrane literature, metoda znanstvene klasifikacije, komparativna metoda i metoda deskripcije.

3. Plavo žuta svakodnevnicna bosanskohercegovačkih zvijezdaša

Nadalje u ovom dijelu poglavlja biće izloženo tek nekoliko specifičnosti koje će se ticati tek onih elemenata koji nauštrb idu protiv izgradnje sopstvene mreže (bosanskohercegovačke mreže) koja će se integrisati u apsolutnu metamrežu svijeta i postići blagi socio-ekonomski predah kako za in institucionalnu cjelinu tako za svaku inividuu koja dijeli isti prostorno-vremenski (spacio-temporalni) okvir bivanja. Potpoglavlja ili podnaslovi u idućem dijelu dakako ne mogu ponuditi jedinstven odgovor na tako složen problem koji se manifestira u svačijoj svakodnevnicu ali će se prvenstveno ticati tek onih elemenata koji upotpunjavaju anahronost i uniformnost bosanskohercegovačke svakodnevnicu. Sveprožimajuća uniformnost iz koje se sve više istiskavaju elementi poput dokolice, razonode, komercijalizovane zabave, ogladnjena potrošnja te sve ono što ide nauštrb pravilnoj upotrebi slobodnog vremena koje će unaprijediti vlasititu mrežu. Najbolje bi se bilo poslužiti riječima Božovića (1975: 234) koji postavlja svojevrstu hipotezu “kako “potrošiti”, kako “ubiti” slobodno vreme - postaje ozbiljno pitanje utoliko pre što “ubijanje” vremena postaje ozbiljan problem, znači u isto vrijeme “ubijanje” ličnosti.” Ići tako daleko i reći da vršimo jedan osebujan suicid, ne bi bilo toliko frapantno da to nije istina. “Ubijajući” sebe mi ubijamo svaku priliku ka izgradnji nove mreže i nove budućnosti iz koje će budući naraštaji izvući utoliko veću dobit.

3.1. Etapa broj 1 – utvrđivanje svakodnevnicu i pozicioniranje bosanskohercegovačkog svakodnevca

Neosporna činjenica svakodnevnog proističe iz samog čovjeka. Sve ono što je radio, što trenutno radi ili će tek početi raditi je uklesano na kamenu temeljcu zvanom svakodnevno. Na koji način on korisiti svoj rad ovisi o njemu i o njegovom okruženju. Koristeći ga za opće dobro ili opće zlo utoliko više ovisi o tome kako on gleda na svoje okruženje te kako on reaguje na određene nedaće

koje mu se nameću od tog istog okruženja u kojem obitava. Upravo ovdje igra značajnu ulogu sociologija svakodnevnice ili svakodnevnog koja ne trpi i ne pati od iščekivanja odgovora drugih socioloških disciplina već konstruiše svoj vlastiti. “Moment svakodnevnog ulazi u sociologiju u dva osnovna vida: kao govor o svakodnevnom i kao govor iz svakodnevnog. U prvom slučaju svakodnevne prakse, ponašanje, interakcije i praktično razmišljanje ljudskih bića proučavaju se zbog svog udela u građenju društva kao zajedničke stvarnosti, te u nastanku/reprodukciji pojedinaca, grupa i ustanova kao njegovih sastavnih delova. Svakodnevni život postaje još jedan predmet na koji se primenjuju već ustaljene i oprobane procedure sociološkog mišljenja i proučavanja. Druga varijanta nosi i određeni epistemološki naboj, a okretanje svakodnevnom životu postaje povod da se same te procedure iznova promisle.” (Spasić, 2004: 10). Naglasak ipak staviti na “moment svakodnevnog”, crpeći sve ono iz čega se novo rađa pa čak i ta lucidna mreža koja stvara umrežena društva o kojoj će detaljnije biti rečeno u kasnijim poglavljima. Korištenjem momenta svakodnevnog znači istovremeno korištenjem sadržaja koji ti isti kreatori sadržaja produciraju u javnost. Suštinski problem dolazi tek krajem, kako to ovdje autorka Spasić navodi, u posljednjem dijelu pasusa, da se promisle procedure koje proističu iz svakodnevnog, one procedure kome teorija znanja ide kao keč na desetku. Problematičan je posljednji dio utoliko više što ne priliči bosanskohercegovačkoj svakodnevnici, da se “trgne” iz teorije zablude i uroni u duboke vode teorije znanja. Prije nego što pređemo na elaboraciju te tvrdnje, iskoristimo nešto manje apstraktniju tvrdnju o tome šta bi mogla biti svakodnevnica. “To je vrlo očita poenta, ali svakodnevni život bio bi nemoguć za svakoga od nas da nemamo tijela. Pomoću tijela činimo stvari koje radimo svakodnevno. Tijelo i sužava i sprječava određene stvari, ali također dopušta da se rade druge stvari.” (Inglis, 2005: 15). Idealno bi zvučilo kada bismo osmislili plan i program koji će sačinjavati stvari kojem tijelo reaguje dobrovoljno na sve one stvaralačke aktivnosti koje unapređuju duševno stanje čovjeka, okretajući ga ka kolektivnom humanizmu, a istovremeno podčinjavati sebi nelagodu, animalnu stranu potiskivati kojoj je bosanski svakodnevac često sklon. Ako se autor ovdje služi rječnikom poput sužavati i sprječavati “određenih stvari” za koje znamo da su nazadne za čovjekovu zbilju onda je od imperativne važnosti da mi kao pripadnici bosanske svakodnevnice se udaljimo od nazadnosti i približimo individualnom blagostanju. U prijevodu rečeno – od antihumanizma do humanizma. “Pred mnoštvom uticaja i dirigovanim doživljavanjem zbivanja, čovek redukuje svoje inicijative i svoje aktivnosti do te mere da dovodi u pitanje svoje mogućnosti duhovnog rasta. Nije slučajno rečeno da duboko razmišljanje i stvaralačka aktivnost stvaraju ličnost.” (Božović, 1975: 249). Da se vratimo prijašnjoj rečenju tvrdnji da se bosanski

svakodnevac treba trgnuti iz teorija zablude i uroniti u duboke vode teorija znanja. Iako bi znatno teško bilo ponuditi soluciju za dati problem, ovaj problem konkretno predstavlja kočnicu za sve bh sugrađane. Dromološka problematika francuskog filozofa Paul Virilia, koji naglašava da je brzina uništitelj moderne civilizacije, ovdje unutar bh svakodnevnice ne predstavlja problem, jer je brzina usidrena, ustaljenost je ugušila svojom anahronošću i kao da još uvijek čeka svoje posljednje ažuriranje poput neke aplikacije na pametnom telefonu. Gdje se javlja problem? Mnogi autori nude “društveno–ljekarske” nalaze bez odgovarajuće terapije, a i kada bi se pojavila odgovarajuća terapija, pojavila bi se sa itekako visokom cijene naplate. Dijagnoza je tu ali terapije kao da nema. Jedan od simptoma bolesti koja predstavlja anahronost i ustaljenost jeste nepovjerenje, tačnije nemogućnost da se jedni među drugima uspostavimo kao ličnosti koje mogu da uspostave konsolidaciju, amplificiramo vezu ako ne zbog samih sebe već zbog budućih naraštaja koji će disati isti zrak koji mi dišemo. „Govoreći o “slojevitosti nepovjerenja” treba istaknuti da se u Bosni i Hercegovini o navedenom problemu može govoriti i iz perspektive neke vrste reifikacijske matrice za identifikaciju istog. Radi se o činjenici da se odnosi među ljudima svode na ne-vjerovanje kako jednih u druge, tako i u same sebe, te u konačnici, u društveni sistem u cjelini.” (Tadić et al., eds., 2020: 190). Zavaravanjem sebe i navodeći da su država i institucije zajedno sa njom okrivljujući faktori za sve naše dileme je suluda izjava jer ta ista država zajedno sa svim svojim institucionalnim oblicima je prožeta tim istim društvenim akterima koji izražavaju svoje nepovjerenje kako sa sobom tako i sa ostalim svojim „vanjskim ukućanima“. Paradoksalno djelujući postali smo ksenofobični prema svojim komšijama, prijateljima pa čak i prema svojoj rodbini. Niko ti ne želi veće zlo od tvoje bliže rodbine je tek jedna od mnogih poskočica kojih bosanski svakodnevac koristi u svojem vokabularu. Jedan bosanskohercegovački pisac horora je dao izvrsnu izjavu što se tiče humora na našim prostorima. “Smjestiti horor ne može da se zaobiđu komedija i humor, to mora ići sa tim. Efektan je spoj smeha i straha, pogotovo za bosansku svakodnevicu koja je inspirativna za to.” (Dnevnik, 2021). Svemu tome možemo zahvaliti se samo samima sebi koji oblikujemo naše okruženje u kojem provodimo dane i “ubijamo vrijeme”. Svakodnevnica je, zajedno sa sociologijom svakodnevnog života oblikovana i utvrđena isključivo akterima koji je interpretiraju i samo oni utiču na svoje okruženje kao nosioci mnogobrojnih normi i vrijednosti. “Osim konkretnosti, sledeće zajedničko obeležje sociologije svakodnevnog života, u njenim različitim vidovima, jeste nezaobilaznost pojedinačnog aktera kao analitičkog fokusa.” (Spasić, 2004: 11). Prebacivati krivnju na apsolutno sve članove jedne zajednice, za koju kažemo čija krivica ne dozvoljava potpunu integraciju i kreaciju jedinstvenog umreženog društva bi bilo

netačno, ali istovremeno ne bi izrekli ni laž kada bismo rekli da greške pojedinih individua je suviše teška, koja remeti ekvilibrijum društvenog physisa. Jedna zanimljiva rečenica će potkrijepiti ovu tvrdnju. “Gdje god da kreneš, sve sama letargija u ovom sumornom gradu u kojem svako gleda gdje će koga zavrnuti za cenera, izdžepariti kakvu staru nanu ili pretući nemoćne i slabije za šaku maraka, a ponekad i iz čiste zabave i uživanja. Mislim da je savremeno bosansko društvo upalo u to ludilo gdje više ne znaš da li bi se smijao ili podvio rep od straha.” (Džino, 2017). Mislim da je samo jedna greška napravljena prilikom ove izjave, a to jeste da govornik navodi “savremeno” bosansko društvo. Po načinu ponašanja njenih građanja, raznih kontroverznih stavova, mišljenja i izjava ne bi se smjeli baš tako usuditi i reći da pripadamo nekoj novijoj moderni ili pak savremenosti, utoliko više kad se još uvijek nismo ni priklonili državama priključenih u jedinstvenu „mrežu nad svim mrežama”.

Prisustvovati unutar mrežom nad svih mreža zahtijeva različite vidove akomodacije i odricanja a to sve počinje onog trenutka kada se otrgnemo “svijesti zaluđenosti” i usvojimo barem djelimične vrijednosti koje pospješuju čovjekovu duhovnu matricu, satkanu od svega nekoliko nula i jedinica u tom binarnom svijetu mreže i umreženosti. Traganjem za novim bi možda bila adekvatnija upotreba riječi. “Potraga za novim, međutim, traži dosta lišavanja i odricanja, koja se često i uz najbolju volju i najbolje namjere ne mogu postići. Najprije je to u oblasti kulture odbacivanjem apriornog pristajanja uz koncepte kulture iz kojih proizlazi da je čovjek “kreatura” kulture i njenih vječnih objektivizacija.” (Bakić et al., eds., 2023: 113). Kada bi se i orijentirali, i naše kompaseve podesili u smjeru gdje bi trebali ići, teško da bi i tada krenuli ka smjeru zvijezde Sjevernjače, prosto zbog toga što su naši kompasevi defektni i zahtijevaju promjenu i poboljšanje koje im mi ne možemo trenutno pružiti. “Shodno tome, očito je zbog čega vrijednosna transformacija ne nastupa “preko noći” nego podrazumijeva dugotrajan proces koji u cjelosti nadilazi grubo i formalno donošenje zakona te podrazumijeva suštinsku transformaciju društvene svijesti koja se, pak, oblikuje navedenim sociološkim indikatorima. Od navedenih indikatora najviše pažnje treba usmjeriti ka “tehnološkim inovacijama” koje iz današnje perspektive za sobom povlače sve ostale indikatore.” (Tadić et al., eds., 2020: 196). Ne želim zvučati robotizovan te kao programiran kucati ovaj sadržaj koji je vidljiv golim okom, ali prosto je jednostavno za razumjeti da prilikom stvaralaštva, prototipne upotrebe te plasiranje datih tehnoloških proizvoda u javnost, u svrhu ka poboljšanju mikro slike pa sve do makro prostora, jednostavno ne možemo odoliti a da se ne nasmijemo tek onim tehnologijama koje nam olakšavaju život u surovoj svakodnevnicu. Bosanskohercegovačko društvo kao tranzicijsko društvo, sa pokvarenim kompasima, poslijeratni

teret na žalost vuče i do idućih generacija (generacije Z tačnije), te kao da im prosto Sizifovski teret spušta na leđa. Dakako ne želim zvučati napadački te kao primarne krivce osuditi i žigosati, direktno prozvati krivcima za sve što se desilo (pripadnike generacije X zajedno sa Baby Boomerima), ali ono što je neosporno reći jeste da današnja bosanskohercegovačka svakodnevica, zbog utoliko većih i bržih promjena, zahtijeva upotrebu novih tehnologija koje umrežena društva već sada koriste. Ovdje se ne govori banalnim stvarčicama poput aplikacija za dostavu hrane ili nekih kuhinjskih aparata koji služe za pravljenje sokova od voća, već onih tehnologija koje će uzdrmati temelje infrastrukture, poboljšati obrazovni sistem, ma koliko je to moguće, saobraćajnu komunikaciju učiniti izvodljivom, zdravstveni sistem - uz koju svaku uputnicu koju dobijemo od ljekara istovremeno dobijemo par upitnika iznad naših glava te svaki novi pod-sistem olakšice koji uspijemo integrisati u naš sistem svakodnevnice, je zahvaljući tehnološkim inovacijama koje na dugoročnom planu uspijevaju da ispune svoju ulogu. Mada i to je iz svega nekoliko razloga neizvodivo. “Neosporna je činjenica da državna svojina, kao dominantan produkcionni odnos, nema onu vitalnost i onu snagu motivacije kakvu ima privatna svojina i na njoj zasnovana individualna inicijativa, uz zadružnu svojinu u određenim sektorima, te javnu svojinu kao veoma racionalan svojinski model u sistemima najvećeg broja infrastrukturnih objekata.” (Burnazović, ed., 2007: 308). Suviše tipično za neoliberalno gospodarstvo kakvo se nameće bosanskohercegovačkom društvu, ali se ipak moramo pitati, da li je zaista to potrebno bosanskohercegovačkoj svakodnevici? Upustiti se u neoliberalno tržište i po njemu operirati, više nije pitanje da li, već kada? Privatna svojina umnogome zahvata bosanski physis a ako već nije onda će sigurno se upustiti u te vode, koristeći se logikom da trenutačno moderna i postmoderna društva plivaju u vodama kapitalizma, dok se bosanski svakodnevac još uvijek kikoće u tranzicijskom plićaku, bojeći se da otpliva dalje od njega. Razlog tome leži u štoviše činjenica: osiromašen broj ideja i inovacija, nemogućnost izražavanja vlastitih ideja i stavova, prikriivena autoritarnost koja se još uvijek nalazi iza dimne zavjese demokratskog te nedefinisan političko ekonomski plan i program koji još uvijek nema tačku početka i kraja. “Dakle, Bosna i Hercegovina se našla i još uvijek se nalazi u mnogostrukom procjepu pod pritiskom potrebe da krene novim i još uvijek za mnoge potpuno nepoznatim putem, što je još uvijek pojačavalo proces globalizacije, koji se nije mogao niti izbjeći niti odlagati.” (Bakić, 2021: 137). Sukladno sa globalnim “trendovima” bosanskohercegovačka svakodnevica, zajedno sa svim svojim članovima, treba težiti ka svojevrsnoj promjeni stila života, počevši od mikro sredine, bilo da se radi na lokalnom nivou ili počevši isključivo od samih sebe, pa sve do makro razine – sveukupna promjena na regionalnom

nivou, umrežavajući sve članove u jednu jedinu binarnu jedinicu. Posebnu pažnju posvetiti samom sebi te krenuti osposobljavati grupu koja će praviti pomake u cjelokupnom društvenom habitusu. Jedan bosanski svakodnevac teško da može promovirati kulturni dijalog i humanost, jer svako savjesno ljudsko biće teži filantropiji i protivi se antihumanizmu. Mnogobrojnost bosanskih svakodnevaca, zvijezdaša, sa potrebnim oruđem i alatima koji će pomoći ka kreiranju idealne društvene sredine, koliko god je ona moguća, jeste zajednica koja sa svojom etikom veže stil života na način koji povoljno djeluje ka potpunoj integraciji i stvaranju sopstvenog umreženog društva. “Stil života nije stvar pojedinca niti ličnog izbora; misliti da se na taj način ostvaruje čovekova individualnost predstavlja iluziju. Naprotiv, okviri stila života su čvrsto postavljeni društvenim položajem grupe kojoj pojedinac pripada, a taj položaj se opet određuje isključivo preko objektivnih pokazatelja.” (Spasić, 2004: 174). Žrtvovati se za viši ideal nije loša stvar. Nažalost, bosanskohercegovačka svakodnevica je indiferentna prema gotovo svemu, čemu je to i težina koja nas forsira da stojimo na statusu quo.

3.2. Etapa broj 2 – udio i rad bosanskohercegovačkog svakodnevca unutar njegove svakodnevnice

Bliže razumijevanje bosanskohercegovačke svakodnevnice zahtijeva iscrtavanje linije koja nasuprot dvije različite strane sukoba mišljenja predstavlja relativno trajnu, ne potpunu naravno, objektivnu okosnicu koja mapira i bilježi punktove greški, do sada napravljenih, zahtijevajući njihovu elaboraciju i interventnu promjenu, koja kontradiktorski kaže da promjena nastupa nešto “malo kasnije”. “Mnogi u BiH misle da je sa okončanjem agresije BiH, pa time i njen najbrojniji narod Bošnjaci, “iskihala” svoj doprinos svjetskom bolu. I da će se stvari odvijati u pravcu da raspored epohalnih promjena bude i na drugim mjestima. Nije valjda da tuga stanuje samo u BiH! Ali, činjenica je da više od deset godina nakon Dayton, BiH i dalje kaska i zaostaje za nužnim promjenama, te da često u svom razvoju ima i jedan korak naprijed, a i dva-tri nazad.” (Ibraković, 2008: 189). Prošlo je gotovo 16 godina od objavljivanje rada ovog autora čiji je citat upravo iskorišten, i kroz tu deceniju i pola sumornih, vještačko interpretiranih pet godina, kao da se još uvijek nalazimo u blatu koje smo mi prekopali. Najbolje takvo nešto ilustruje odlazak u najbližu prodavnicu, unutar koje, u zavisnosti koliko imate godina, ćete vidjeti da se ophođenje radnika prema vama utoliko više zavisi od vaše starosne dobi. Ukoliko imate ispod 20 godina, gotovo uvijek radnici te date prodavnice će vas postaviti pod prismotrom, misleći, zajedno sa svojim kolegama u obezbjeđenju, da želite nešto ukrasti ili ste već nešto ukrali. Empirija mi dozvoljava za

upotrebu ovako banalnog primjera, jer sam ovo iskusio više puta na “svojoj koži”. Da li je ovo doista nepotreban primjer kako bi se što više približili samoj suštini bh svakodnevnice te kako bosanski svakodnevac operira u svojoj svakodnevnicu? Dakako da je potrebna, upravo zbog toga što i jedna obična prodavnica predstavlja ogledalo cjelokupne bosanskohercegovačke zajednice. Najbolje čovjekove karakteristike se ogledaju u tome da li on pospremi svoj krevet ujutru odmah nakon buđenja, ili poslije, nakon spremanje kafe. “Sociološka analiza se suočava sa zahtevom da bude refleksivna: sociolog mora shvatiti da se u svojim proučavanjima uvek oslanja na neke “pozadinske pretpostavke”, koje potiču iz njegovog sopstvenog svakodnevnog života, baš kao što to čine i njegovi “subjekti” – ljudi koje proučava.” (Spasić, 2004: 17). Čemu imamo zahvaliti, kada imamo olahko shvaćenu svakodnevnicu, koja bilježi da se čak i u jednoj prodavnici ne može ostvariti atmosfera bez stereotipizacije i predrasude. Ako imate 15 godina vi ste sigurno skloni kleptomaniji, zato što se tako “osjećate” u vašim godinama, umjesto mira, u vama vlada buntovništvo koje će se manifestovati u krađi Snickers čokoladice. Da li je u pitanju društvena svijest koja kao periodni sistem elemenata prikazuje one osnovne elemente koji sačinjavaju cjelokupnu hemijsku strukturu, ili pak tu leže neki nepronađeni metali, čekajući osobu koja će ih saopštiti javnosti. Društvena svijest direktno utiče na stvaranje kolektivne odgovornosti te bez nje ostavlja društvo u bitku sa samim sobom gdje nerijetko njeni pripadnici bivaju poraženi kada god stupaju u sukob sa samim sobom. Kolektivna odgovornost stvara uslove za uspješnu društvenu svijest, gdje su svi okrenuti ka principijelnoj važnosti života i očuvanju životnih vrijednosti, kulture dijaloga te osobito voljom za efikasan rad koji pospješuje rast i razvoj vlastite mreže. “Navedeno je pokazatelj da se društvena svijest, koja je nositelj vrijednosnog sistema društva, vrlo teško mijenja. Drugim riječima, nije dovoljna samo nominalna i formalna promjena legislativa i zakonskih akata (koje u pravilu treba da imaju funkciju apostaze društvenih vrijednosti u jasan okvir, što u sociologiji vodi razlikovanju pojmova moral i pravo) nego je potrebno raditi na supstancijalnom preoblikovanju društvene svijesti s ciljem izgradnje progresivnih i suvremenih sistema vrijednosti.” (Tadić, et al., eds., 2020: 183). Početi raditi na preoblikovanju društvene svijesti znači početi raditi na mjestima početka, tačnije nad samima sobom. Da li ćemo biti osobe koje odmah pospremaju krevet nakon buđenja ili osobe koje će spremati sebi prvo šolju kafe ostavljajući krevet neuredan sve do kasnijih časova. Isto tako, počevši od obične prodavnice gdje je komunikacija među sugrađanima na dosta površnom nivou, ne možemo reći da stvari protiču u najboljem redu. Radni dan bh svakodnevca je isto tako upitna. Sveukupna žalba na dosta niske nadnice je opravdana, dok provedeno vrijeme na radnom mjestu te općenito voljom za rad je na

dosta niskom nivou. Vjerovatno smo mnogo puta čuli od mnogih, kako se svi žale na plate a nikad više ljudi nije išlo po raznim restoranima, kafićima te se šetali po tržnim centrima. Odakle dolazi taj novac, ako nikad više nije bilo nezaposlenih, nekvalificiranih radnika i mešetara koji jedva čekaju da stupe u neki vid prevare. “Slobodno vreme je donelo probleme koji su ne samo istorijski novi, nego i teško rešivi. Kako se osloboditi prazne i komercijalizovane zabave? Kako izbeći umor i prazninu ne samo na radu, nego i u slobodnom vremenu? Sva ona rešenja koja izlaz nalaze isključivo u slobodnom vremenu nezavisno od domena rada samo su prividno optimistička; ona su neprihvatljiva i naučno nekonzistentna.” (Božović, 1975: 232). Svakodnevnica je ispunjena „traćenjem raspoloživog vremena“, dosadom i površnim razmišljanjem, ali što je začuđujuće u tome svemu jeste što se bilježi umor u slobodnom vremenu, vremenu koje je namijenjeno za odmor i kultivaciju ljudske osobenosti. Gdje je onda taj udio stvoren isključivo kroz rad?

Razmatrati dalje o udjelu rada bosanskohercegovačkog svakodnevnca, stavljajući akcent na termin svakodnevnca kao osobe koja učestvuje u izgradnji kako svoje svakodnevnice tako i svakodnevnice drugih pripadnika, znači istovremeno i prelazak praga mikro sredine i ulazak u područje makro svijeta, operirajući na što složenijem nivou. Definitivno govoreći, svaki pojedinac sa svojim radom, u zavisnosti od toga sa kolikom efikasnošću obavlja svoj zadati posao, sudjeluje u izgradnji jedne vrste nacarta. Nacarta koji pospješuje rast i razvoj socioekonomskih prilika, ali gdje također nastupaju višestruke greške koje u bh svakodnevnicu bivaju nepopravljive. Ovdje ćemo razmotriti dvije vrste grešaka koje autor Anthony Giddens nam predočava. To su greške u nacrtu i greške u upravljanju, koje se izgleda vrlo često dešavaju kada se god postavlja univerzalno pitanje o tome gdje to zaista ide bosanskohercegovački svijet i šta sve nosi sa sobom. “Modernost je neodvojiva od apstraktnih sistema, koji omogućavaju iskorenjivanje društvenih odnosa preko granica vremena i prostora i premošćuju i podruštvljenu prirodu i društveni svijet. Možda i suviše veliki broj njih sadrži greške u nacrtu koje nas, pošto dovode do pogreški u sistemima, upućuju izvan projektovanih puteva našeg razvoja? Mi očigledno možemo da primenimo pojam grešaka u nacrtu kako na društvene tako i na prirodne sisteme, pri čemu su prvi uspostavljeni sa određenim “predviđenim ciljevima”.” (Giddens, 1998: 145). Autor se služeći terminom “apstraktni sistemi”, pokriva onaj temeljni obrazac gdje svaki sistem koji zahtijeva da mu se pripadnici, automatski rođenjem podčinjavaju, jeste obrazac koji je sklon greškama. Učestalost grešaka u nacrtu zavisi od sistema vlasti. Sa kojim sredstvima raspolažu, bilo da se radi o materijalnim sredstvima (npr. količini novca u budžetu), ili pak onim najvažnijim sredstvom, koji služi kao pogon pri kretanju u određenom pravcu – čovjek. Najočigledniji apstraktni sistem – država, ima za cilj pružiti sigurnost svojim građanima,

djelatnicima obezbjediti osnovne uvjete za rad, i svakodnevnicu učiniti “zanimljivijom”, omogućavajući im upotrebu kulturnih sadržaja koji pobuđuju kreativnost i pospješuje duhovnost, s ciljem da sadržaj koji se konzumira nije bez boje, ukusa i mirisa. “Svaka kulturna politika koja se nastoji rukovoditi načelima demokratizacije kulture podrazumijeva, osmišljava i sprovodi kulturne akcije koje imaju za cilj da najvećem broju građana omoguće zadovoljenje individualnih kulturnih potreba. Država kao nosilac takve kulturne politike donosi zakonske akte, osniva ustanove, uvodi metode planiranja i programiranja kulturnog usmjeravanja, koji ne samo da kulturne sadržaje čine dostupnim već u isto vrijeme svojim sadržajem utiču na formiranje svijesti i ponašanja potencijalnih konzumenata.” (Bakić et al., eds., 2023: 107). Teoretski govoreći, tako bi trebalo da bude, da kultura ne predstavlja puki proizvod nasumičnosti bez ikakve intrinzične vrijednosti, već da njen sadržaj pruža osnovne elemente “prirodnosti”, gdje svaki recipijent odlazi sa proizvodom koji će biti upotrebljiv i u budućnosti a ne samo “ovdje i sada”. “Prikladan” termin bi glasilo, da je dobro na papiru ali u praksi ne funkcioniše baš najbolje. Razlog tome jeste što su greške u nacrtu previše “uočljive” od stranih recipijenata te se ne mogu tek tako vješto prikriti od strane državnih vlasti a ni čak i od privatnih vlasnika koji raspolažu velikim sredstvima za proizvodnju i raspodjelu materijalnih dobara. “Bosanskohercegovačko društvo, kao jednu od prirodnih konsekvenci svoje izgrađenosti na “hronologiji anomija”, manifestira i na primjenu onoga što se sa stanovišta međunarodnih izvještaja o Bosni i Hercegovini imenuje kao “nefunkcionalnost društvenih institucija”, u onom pogledu u kome one treba da obezbjede bolji život, zaposlenje, obrazovanje i druge elementarne stvari svakodnevnog života.” (Tadić et al., eds., 2020: 186). Elementarne stvari svakodnevnog života su doduše sada zamijenjeni irelevantnim stvarima koje tjeraju pojedince u utonuli san iracionalnosti i nemogućnosti ka kontempliranju i stvaranju onih mišljenja i stavova od kojih ćemo imati neke koristi. Rad bosanskohercegovačkog svakodnevca je dosta homogen, fiksiran obavljanju poslova koji su jednolični bez upotrebe imaginacije i kreativnosti, dok visokokvalificirana radna snaga, na gotovo svim frontovima bivaju prisiljeni obavljati jedan te isti posao više decenija. Diferenciranost je na dosta niskom nivou, a udio svačijeg rada biva premješten u “inostrane vremenske budžete”, obogaćujući svakodnevnicu pripadnika modernih te postmodernih zajednica. Radna energija akumulirana ovdje se premješta drugdje, ovdje se osiromašuje kreativnost koja bi trebala unaprijediti svakodnevni život, a kao “kompenzaciju” zbog nedostatka te kreativnosti, forsirani su nam bezlični sadržaji niz grlo od kojih zadovoljavamo samo naše animalne receptore. “Bosna i Hercegovina jeste država koju karakteriše destrukcija cjelokupnog institucionalnog kulturnog sistema, a sadašnja društveno-politička situacija u kojoj se

država nalazi još uvijek ne daje mogućnosti kreiranja istinski novog kulturnog koncepta i kulturne politike.” (Bakić et al., eds., 2023: 109). Na tome svemu imamo zahvaliti greškama u nacrtu koji se doimaju nepopravljivima, barem zasada dok se još uvijek bosanskohercegovačko društvo nalazi u nikada prevaziđenoj tranziciji. Nacrt izdaje svakoga, čak i visoko razvijena društva sa izrazito velikom diferenciranošću radne snage. Sagledajmo sada šta nam donose greške u upravljanju. “Drugi činilac možemo nazvati greškama u upravljanju. Svaki apstraktni sistem, ma koliko dobro bio projektovan, može da ne radi na predviđan način, zbog toga što prave greške oni koji njime upravljaju. To se takođe može primeniti i na društvene i na prirodne sisteme. Za razliku od grešaka u nacrtu, izgleda da su greške u upravljanju nepopravljive. Dobar nacrt može značajno da umanji mogućnost grešaka u upravljanju, a to takođe mogu i rigorozna obuka i disciplina; ali, u meri u kojoj su u to uključena ljudska bića, rizik je neizbežno prisutan”. (Giddens, 1998: 146). Greške u nacrtu i greške u upravljanju predstavljaju osobito nedefinisanost i paradoksalnost, prosto zbog toga što nacrt bi trebali kreirati ljudi koji njime upravljaju, ili barem tako mislimo. U ovom slučaju nacrt izrađuju posve druge osobe, a osobe koje upravljaju ili ne razumiju sami nacrt ili pod dozom namjere ne žele provesti nacrt do samog kraja, praveći greške i poštapalice kada god im se to hoće. Često se ovi nacrti usvajaju “iza zatvorenih vrata”, pod „demokratskim” okriljem, a kada se krene provoditi u mojoj i vašoj svakodnevnicu, nerado biva kritikovan i ostraciziran od kritičke mase. Materija koja biva ispuštena među sugrađanima često bude odbačena, zbog svoje nevaljanosti te kao da taj sami nacrt nije nikada bio namijenjen da se konzumira u svakodnevnicu. Zato, s pravom možemo reći da nacrt trebaju osmišljavati sami građani, jer se o njihovoj budućnosti to radi. Oni ne biraju političare, svoje predstavnike koji će im donijeti prosperitet, već oni biraju, glasaju, za osobe koje su im ponuđene, a ako im se niko ne sviđa od ponuđenih, onda neka znaju da će njihova svakodnevnicu biti poljuljana novim i nerazjašnjenim naređenjima. “Međutim, iako je svakodnevni život onaj nivo na kojem se ispoljavaju “prosječne” potrebe i mogućnosti članova jednog društva, to nikako ne znači da je ovaj nivo u pogledu dinamičkog potencijala na nižem stepenu od institucionalnog nivoa. Štaviše, inovacije i promjene uvijek počinju u neformalnim sferama i u toj oblasti imaju veću mogućnost da se pojave i one forme i sadržaji ljudskih aktivnosti koji su ograničeni na institucionalnom nivou.” (Bakić, 2021: 140). Prema tome, sve ono što bosanskohercegovački svakodnevnik radi, kako bi, nadamo se približio što više ažuriranom društvu i unaprijedio svoju svakodnevnicu, mora se baviti više svojim problemima i svojim radom, jer samo kroz sebe i sopstveno unapređenje on može producirati utoliko bolji nacrt i utoliko više poboljšati upravljanje određenih političkih subjekata. Doista se to čini nemogućim u Bosni i

Hercegovini jer kada bi i sami htjeli da promoviramo naše patente javnosti i reklamirali se državnim vlastima, vrlo često, tačnije gotovo uvijek, bivamo povučeni u stranu jer naše mišljenje nije dovoljno valorizirano. “Sociološka analiza vodi ka pitanju: šta je stvarni uzrok nefunkcionalnosti društvenih/državnih institucija koje produciraju i reproduciraju društvenu anomiju kao trajno i “posve normalno” stanje? Ovo važi i za društveni proces “tranzicije” koji je u neposrednom obliku (onakav kakav jeste u Bosni i Hercegovini) jedna vrsta anomalije.” (Tadić et al., eds., 2020: 186). Poslužimo se teorijom održivog razvoja. Osigurati blagostanje i unaprijediti našu svakodnevnicu kroz djelotvoran plan i program, s akcentom stavljenim da ne ugrožavamo budućnost budućih pripadnika koji će dijeliti prostor koji mi sada trenutno koristimo i u njemu provodimo naše vrijeme ma kako ono izgledalo. To je takav svakodnevni život.

3.3. Etapa broj 3 – od rada do besmislene potrošnje bosanskohercegovačkog svakodnevnica

Zbog „enormne količine vremena“ utrošenog u rad i radno vrijeme, svi pripadnici bh svakodnevnice imaju želju, kao i sva druga moderna i postmoderna društva, da taj novac potroše u tek one stvari koje nemaju želju da budu dugotrajne, bez intrinzične vrijednosti i moralnog privjeska koje oko vrata stoji kao upozorenje, prilikom čije svake nevaljane radnje koje obavimo zasvijetli crvenom bojom upozorenja, govoreći nam da pravimo grešku. Najčešće zapadna društva bivaju upuštena u nekontroliranu potrošnju novca na kućnu tehnologiju (televizore različitih modela i marki), računara, putem kojih većinu sadržaja koje konzumiraju ne predstavljaju ništa više od kalkulacija o tome kako “živjeti svoj život”, s tim u vezi ulaze i brojni mobilni uređaji, kojima imamo zahvaliti na tome što su nas pretvorili u zombificirane ljude. Pored mnogobrojne bijele tehnike, na kojoj bivaju potrošene ogromne količine novca, ne smije se izostaviti ni potrošnja na odjeću, čije cijene nekada doista nemaju smisla. Crni Petak jeste postao neoficijelni praznik diljem svijeta koji sa svim svojim “popustima” na “određene artikle” djeluje na sve potrošače poput nekog halucogenih oblaka, govoreći da ovo vrijedi kupiti jer je cijena dosta niža, iako znamo da je taj proizvod koji kupujemo po svojoj vrijednosti na dosta nižem nivou. Slobodno vrijeme je kreiralo zabavu bez kraja, ili barem do naše smrti, kupovat ćemo koliko možemo zato što je to “dobro za nas”. Od proizvođačkog do potrošačkog društva smo napravili pomak, samo što smo istovremeno napravili jednu stranputicu. Što je to što smo proizveli? Da li je vrijedno našeg novca? Više nego ikada uvozimo nego što izvozimo, a poslijeratne neprilike zajedno sa mnogobrojnim nesuglasicama među entitetima nam stvaraju poteškoće pri izgradnji vlastite mreže koja će nas

uvesti u metamrežu. Iskoristimo primjer prije agresije na Bosnu i Hercegovinu, gdje je industrija postavljala uvjete sukladno sa svojim značenje – Bosna i Hercegovina je bila industrijska zemlja. „Bosna i Hercegovina iz tog perioda, nastavlja analizu, imala je oko 1.000 preduzeća u industriji u kojima je bilo zaposleno preko 450.000 radnika, čime je bila obuhvaćena gotovo polovina zaposlene populacije, bez uzimanja u obzir zaposlenih u poljoprivredi. Teška i laka industrija učestvovala su sa 43% u bruto društvenom proizvodu (GDP) u 1990. godini, što je bio najveći procenat u bivšoj državi.“ (Burnazović, ed., 2007: 304). No, prijašnji podaci nam trenutno nisu relevantni za analizu sadašnje društvene zbilje te ćemo se vratiti onome što nam nalaže ovaj dati naslov. Ne kreiramo ništa, inovacije koje se tek sada uvode se ne mogu nazvati inovacijama jer su zastarjele, već iskorištene od strane društava koji su je kreirali u prošlosti, a mi ćemo se vratiti megalomaznoj potrošnji tih istih proizvoda jer smo tako kreirali naše slobodno vrijeme i kalibrirali životne kompaseve. Surova potrošnja zahtijeva obrazloženje, zbog čega se toliko troši, pogotovo za vrijeme groznice niskih cijena. Čak i sniženje cijena na određene artikle, njihovi proizvođači obilježavaju kao da je na njihov proizvod ubrizgan virus. Virus koji se manifestuje u njegovom snižavanju cijene, jer tobože on vrijedi znatno više iako ne donosi ništa novo. Bosanskohercegovačka svakodnevnica znatno više troši svoj mukotrpno zarađen novac, pogotovo tokom sedmice kada vlada atmosfera *Black Friday*. Zbog čega? Da li trošimo toliki novac na određene proizvode zbog značenja koje povlače za sobom ili zbog same naše naravi? Zbog same prirodnosti ovog dijela teksta uzet ćemo *kod* kao mjernu jedinicu potrošnje, bez kojeg bi bilo teško spoznati razlog bezobzirne potrošnje. “Kod je, u osnovi, sistem pravila koja nam omogućavaju da razumemo znakove i, što je još važnije, da razumemo u kakvoj su oni međusobnoj vezi. Sledstveno, kod nam omogućuje da razumemo značenje “hamera” i “dačije” i, još važnije, činjenicu da “hamer” znači viši status od “dačije”. Budući da svi razumemo kod i da se nalazimo pod njegovom kontrolom, svi razumemo značenja znakova i način na koji su oni povezani jedni s drugima. Potrošnja je zasnovana na činjenici da će drugi ljudi razumeti značenja onoga što mi trošimo na isti način kao i mi sami. To dovodi do zaključka da se svi mi, dok trošimo (kupujemo) dobra, nalazimo u procesu samodefinisanja.” (Ricer, 2009: 363). Mogli bi reći da se bosanskohercegovački svakodnevac preobrazio od homo consumensa do homo ludensa, uživajući u igri i sadržaju koji mu se nameće, ne obraćajući pažnju na subliminalne poruke koje nas primoravaju da nastavljamo uživati u neželjenom sadržaju za kojeg uopšte ne shvatamo da je neželjen. Beskrupulozna potrošnja i ono malo novca, zajedno sa kolektivnom bezobzirnošću, rezultira sa receptom destrukcije svega onog za što se smatra valjanim i filantropskim. Slobodno

vrijeme je iskorišteno na posve pogrešan način, trenutno, dehumanizirajuće je zahvaljujući proizvođačima i potrošačima nekusne robe. Koliko nam je zaista potrebna roba koju konzumiramo ovisi striktno o nama. Sve je postalo mekdonaldizovano, iracionalno i defektno, počevši od zdravstvenih ustanova gdje se rađamo, preko obrazovnih kuća gdje dobijamo informacije a ne znanje, pa sve do sadržaja koje konzumiramo tako komforno bez ikakvog kritičkog garda. Potrebna je očigledno neka vrsta restrukturacije. “Nema sumnje da je potrebno stvoriti takve društvene uslove u kojima će neposredni nosioci proizvodnje i svi radni ljudi podići svoj kulturni nivo i društvenu svest. A samo ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju ne znači automatski rušenje “gvozdениh zakona posredovanja”. Međutim, osvajanje “kompletnog čoveka” nije moguće bez rušenja takvog zakona.” (Božović, 1975: 178).

Konzumirati proizvod a pritom ne postavljati pitanja i sa velikom radošću iščekivati idući proizvod jeste sama bit novog potrošačkog društva i njegovih standarda postavljenih svim recipijentima. Zahvaljujući velikom posredniku zvanom internet, potrošnja sada se može odvititi u svega nekoliko sekundi, gdje, na nekoj web stranici odaberemo artikal koji želimo kupiti, bilo da je taj artikal u digitalnom ili fizičkom formatu, te na odgovarajuća mjesta unesemo naše informacije sa kreditne ili debitne kartice, i u roku od jedne minute naš digitalni proizvod možemo pronaći na našoj e-mail adresi, ili za svega nekoliko dana, fizički proizvod koji smo kupili nas može očekivati doma. Greške stvorene između prodavača i kupca su česte, dok putem online prodavnica brzina kupovine se odvija utoliko brže jer ne moramo čekati da prodavač izda fiskalni račun i spakuje naš proizvod u kesi. Tome svemu, tačnije toj pogodnosti je bosanskohercegovačku svakodnevnicu natjeralo, a pretežno mlađe generacije da sve svoje kupovine vrše online, često trošeći više nego što su namjenili. *Face to face* komunikacija između prodavača i kupca je zamijenjena komunikacijom između telefonskog ekrana i kupca, gdje je su doslovno ubijeni svi emotivni nadražaji zarad što većoj efikasnošću. Također, pametni telefoni izgleda ne ulaze samo u priču kada se govori o efikasnoj robnoj usluzi, već kao da je, kao i svuda na svijetu, u bosanskohercegovačkoj svakodnevnici pretvorio ljudska bića u obične konzumente. Mi dok držimo u našim rukama Samsung telefon ili iPhone, mi smo automatski povezani sa tim markama te smo njihovi konzumenti. Upuštamo se previše njihovim naglašenim proizvodima, tjerajući nas da iznova kupujemo njihove “nove” modele i proizvode iako dobro znamo da se na tehničkoj razini iPhone 14 ne razlikuje toliko od iPhona 15. “Za porodičnim ručkom, u restoranu ili u baru, smartfon je uvek prisutan. A pritom ne mislim negde u jakni, torbici ili džepu, već uglavnom pored tanjira ili čak nasred stola. Da slučajno ne propustimo ako nam zasvetli, zapišti ili zasvira. Danas je i na

sastancima potpuno normalno da svi redovno gledaju u smartfon. A pritom je, međutim, jasno jedno: u tim trenucima ljudi nisu potpuno usredsređeni i prisutni. Posljedica je da sastanci i sednice često traju duže i da su manje efikasni jer stalno mora nešto da se ponavlja.” (Kacer, 2019: 302). Pametni telefoni igraju ulogu kao današnji aktivni sudionici u stvaranju svakodnevnice, jer su se toliko integrirali u naše svakodnevne živote da su i oni sami postali svojervsni stil života. Provesti od sedam do osam sati na telefonu a pritom preko njega zarađivati, vršiti razne transakcije, komunicirati sa osobama koje se nalaze na drugoj strani planete te sve one “blagodati” koji vuče za sobom, rezultuje u tome da se stvara novi stil života, djelotvoran u najmanju ruku. Ovdje je iskorišten primjer pametnog telefona kao kreator današnje svakodnevnice. Po svemu sudeći, pravilan je i njegov naziv – “pametni” telefon. Mi više ne moramo biti bistra i pametna bića, jer imamo našeg partnera od hiljadu konvertibilnih maraka koji će razmišljati za nas. Jedino inteligentno što moramo učini jeste naučiti njegova uputstva, njegovu pravilnu upotrebu kako bi se bolje upoznali sa njim. Iz toga svega proističe činjenica i da su pametni telefoni, tačnije njihovi sadržaji koji se nude konzumentima utisnuti u sami *kod*, o kome je bilo više riječi u prijašnjem pasusu. Sljedstveno tome pametni telefoni ne predstavljaju ništa više od katalizatora koji ubrzavaju proces potrošnje, sudjelujući u tome jer djeluju kao “globalni most” preko kojeg možemo da se šecemo iz države u državu, ne fizički, već virtualno, gdje ta virtualno donekle predstavlja i stvarnost. Kupiti auto od 200.000 maraka je izvodio preko telefona, pogotovo kada je uvedena opcija plaćanja putem njega. Možemo reći da su mnogi sistemi umreženi unutar pametnih telefona. Selekcija knjiga za čitanje je ogromna, mobilno bankarstvo je napokon izvodivo, gledanje filmova i TV serija predstavlja “drugi jezik“, a komunikacija je postala deseterostruko brža kako na audio tako i na audiovizualnom planu. No, ono što je vrijedno spomena jeste da je i telefon jedna vrsta univerzalnog koda, putem kojeg se danas u “modernoj” svakodnevnicu šalju signali upotrebe i vrijednosti svim akterima svakodnevnice. Ako je kod, kao sistem pravila za omogućavanje razumijevanja znakova, onda kao i svaki drugi sistem sigurno ima uputstva, napisana od strane onih “koji upravljaju“, koji nam govori zbog čega konzumiramo to što konzumiramo i zašto bi uopće te proizvode konzumirali. “Jednostavno: uputstva za kupovinu upisana su u kod; kada znamo kod, znamo šta treba da trošimo. To zapravo znači da kod ima mnogo veću funkciju od prostog informisanja našeg izbora – on kontroliše naš odabir. Mi možda smatramo da imamo neke potrebe, ali one su, u stvari, determinisane kodom. Nama je na kraju potrebno ono što informacija sadržana u kodu kaže da nam je potrebno. Pojedinačne potrebe postoje jer su neophodne da bi postojao kod.” (Ricer, 2009: 365). Potrebe koje često prevazilaze naše vidike i zahtijevaju nešto novo,

ekstravagantno. Ljudske potrebe su jednostavne. Čovjeku je potrebna hrana, umjereni obroci do 2000 kalorija kako bi se održala zdrava tjelesna težina, a ne jela koja koštaju po nekoliko stotina maraka. Čovjeku je potrebna udobna odjeća, a ne odjeća od koje možemo bankrotirati zato što košta mnogo. Isto tako važi i za tehnologiju i pogotovo za automobile. Auto marke Renault i auto marke Ferrari, imaju samo jednu funkciju, a to jeste odvesti nas od tačke A do tačke B. Vožnja u ovim vozilima jeste ugodna, prema tome, zašto platiti par milijuna dolara kako bi se vozili u ferariju? Današnja bosanskohercegovačka svakodnevnica zahtijeva od svojih konzumenata da konzumiraju značenja prizvoda. Tako dječak u sedmom razredu osnovne ako nosi original Nike patike, koje vrijede do 400 konvertibilnih maraka, zasigurno ćemo znati da njegovi roditelji pripadaju višoj srednjoj klasi, i da oni, zajedno sa svojim sinom konzumiraju značenja. Mi možemo nositi New Balance patike od nekih 60 maraka, ali one nikada neće biti Nike patike od 400 maraka.

Kupovinom značenja mi zapravo onda stvaramo novu vrstu kulture, masovnu kulturu sa svojim kvazi-vrijednostima, gdje kupovinom svakog skupocjenog artikla, mi se izdižemo na ekonomsko hijerarhijskoj ljestvici, žrtvujući ono malo ljudskosti, poštovanja i imaginacije što smo imali. Postajemo mekdonaldizovani, zahtijevajući veću efikasnost u potrošnji, a u svemu tome nas "vlasti" osnažuju, da trošimo još više na beznačajne stvari koje nam uopšte nisu potrebne. Dakle, i na tom nekom laičkom nivou, potrebna je restrukturacija vlasti a pogotovo institucija, koje bi trebale biti na prvoj liniji odbrane kada se radi o opštem dobru njenih sugrađana. "Također, problem nastaje i kada se govori o poziciji institucija kulture u Bosni i Hercegovini i njihove društvene uloge, a pojačan je nedovoljnim akcentiranjem razvoja kadrova, što neminovno dovodi do deprofesionalizacije, koja je posljedica nedostatka znanja, posebno u odnosu na zahtjeve i tokove evropskog i svjetskog tržišta i novih odnosa u kulturi. Nadalje, veoma znakovita je nerazvijenost međusobnih odnosa i saradnje javnog, privatnog i civilnog sektora, što se također tumači i kao posljedica nerazvijenosti civilnog društva." (Bakić et al., eds., 2023: 110). Opet se vraća sve na narodnu skupinu koja tumači određene norme, vrijednosti, zabavu te potrošnju kao glavni faktor napretka civilizacije, jer živjeći u dimenziji paradoksa, sve se više troši a sve manje proizvodi. Uvoz je uvećan, popraćen sa velikim troškovima, troškovi se ne izmiruju a kupovina je ne može podmiriti. Podmirujemo vlastite želje i prohtjeve neobuzdanom potrošnjom, gdje je sva moć usmjerena na naše novčanike i prema njemu vrijednujemo druge, što je doista tužno. Očigledno su prisutni šumovi u komunikaciji, kako između vlasti i pojedinaca tako i između samih pojedinaca. Ponovna uspostava pravilne komunikacije je prijeko potrebna kako bi se ugušila besmislena potrošnja unutar bosanskohercegovačke svakodnevnice. "Ja tvrdim da bismo morali zadovoljiti

apriorni interes; to je interes razumijevanja, simpatetičnog razumijevanja, koji je također konstitutivan za uspjeh projekta ljudskog roda na ovoj tački kosmosa ili naše galaksije. Filozofska signatura moderne u ovom pravcu jest: stav blizine i podavanja, stav erotičkog uma, ili stav individualiziranja.” (Šarčević, 2022: 48). Svrstavanje individua na konzumente i antikonzumente je pogrešno, jer bi samim tim rekli da u savremenom društvu postoje samo ta dva obrasca ličnosti. Između dva svijeta – potrošnje i nepotrošnje, crnog i bijelog, pronalazimo sivu zonu, koja povlači crtu bijelom kredom kritičnosti i zahtijeva objašnjenje nehumane potrošnje. Današnja svakodnevica je nažalost ispunjena takvim vidom potrošnje, a za one koji ne vjeruje, neka samo obave obilazak oko svojih tržišnih centara za vrijeme *Groznice Crnog Petka*, kako bi se uvjerali da na taj dan ili te sedmice, svi isključuju sive ćelije mozga i sasvim ležerno otvaraju novčanike svoje najbližim prodavnim mjestima.

3.4. Etapa broj 4 – interpretacija slobodnog vremena i njegova zloupotreba u bosanskohercegovačkoj svakodnevici

Kao novovremena kreacija, slobodno vrijeme prolazi kroz jedan osoben stadij evolucije, razni vidovi interpretacije slobodnog vremena su ponuđeni, te kao uvodni dio ovog podnaslova poslužiti ćemo se onim definicijama, iako ne postoji univerzalna definicija, za koje smatramo relevantnim osobito za ovaj dio rada. “Da bi se dobila pouzdana naučna ocena ovog fenomena, istraživački napori bi morali biti usmereni pre svega na to da adekvatno odgovore na pitanje šta je, zapravo, slobodno vreme. To je istovremeno i uslov da se odredi ne samo šta je bilo i šta je sada, već i to šta će ono biti u budućnosti. Ako izostane odgovor na ovo pitanje, onda razgovori o slobodnom vremenu mogu biti lišeni metodološki prihvatljivog reda i naučne konsekventnosti.” (Božović, 1975: 19). Sukladno tome, odgovoriti na pitanje što će biti u bosanskohercegovačkoj budućnosti, tačnije kako će se odvijati slobodno vrijeme striktno ovisi o nama. U ovom dijelu se neće raspravljati o tome kako osobe u bosanskom društvu provode svoje slobodno vrijeme, (koliko često posjećuju kafiće, da li čitaju knjige ili da li se šecu Vilsonovim šetalištem), već će se govoriti više o tome šta mi kao zajednica činimo kako bi kreirali te eventualno poboljšali uslove za stvaranje idealnog slobodnog vremena. Da li uopšte postoji idealno slobodno vrijeme? Mnogi ne shvatajući kada govore o slobodnom vremenu, misle da je to vrijeme isključivo vezano za one aktivnosti koje su namijenjene za odmor i opuštanje. Naprotiv, slobodno vrijeme nije samo vrijeme koje se računa izvan radne satnice, već vrijeme putem kojeg se sve odlučujuće aktivnosti smišljaju, planiraju i

sprovode, s ciljem da se poboljšaju uslovi života cjelokupne društvene zajednice. S tim, također se misli da se na slobodno vrijeme počne gledati kao onaj vremenski okvir koji ispunjava tek one uslove, a misli se na uslove postavljenih od strane građana a ne onih koji “upravljaju”, te da se i on sam (slobodno vrijeme), napokon ažurira, ukoliko ga njegovi istovremeni korisnici i kreatori koriste na valjan način. „Slobodno je vrijeme povezano sa svim područjima ljudske egzistencije. U vezi s tim valja istaknuti kako nijedna opća disciplina i njima pripadajuće subdiscipline, ne polaže monopol nad potpunim i sveobuhvatnim objašnjenjem cijeloga jednoga dijapazona kategorija, sadržaja, pojava i procesa koji se mogu dovesti pod fenomen slobodnog vremena.” (Farkaš, 2014: 38). Vrlo često se interpretacija slobodnog vremena svodi na one forme i aktivnosti za koje kažemo da su dokoličarske, prizivane kao besposlenost gdje je dosada nikad više izražena. Nije moguće da je dosada samo prisutna tokom slobodnog vremena. Tokom radnog časa, u zavisnosti od toga koji posao obavljamo, dosada je itekako uvećana, a podsvijest kao da nam šapuće u mislima da se spremimo za slobodno vrijeme. Kako se određeni pojedinci spremaju za slobodno vrijeme te da li se uopšte spremaju za slobodno vrijeme, jeste dosta kompleksno pitanje, iz kojeg sigurno neće proizaći tek par odgovora nego široki dijapazon njih. U cijeloj toj pješčanoj idili treba potražiti one forme slobodnog vremena, a stvorene od njenog kreatora (čovjeka), za koje smatramo da ne štete intelektualni i kulturni razvoj čovjeka te sve ono što spada u košaricu sistema vrijednosti, a pritom deratizirati one “štetne materije” za koje smatramo da ne vode u kreiranju umreženog društva. U ovom slučaju štetne materije bi čak bile: ekscesivna potrošnja koja vodi ka stvaranju konzumerističkog duha, “izležavanje“ a pritom ne radeći apsolutno ništa, pretjeran odlazak po kafićima, a što je postala opće prisutna pojava ili trend u bosanskohercegovačkoj svakodnevnici, pritom što je prisutno kod mlađih naraštaja, igranje video igara čija satna cifra dostiže dvocifren broj, a da ne govorimo o vremenu koje provodimo ispred ekrana pametnih telefona. Razlog zbog čega su svi ovi elementi nepoželjni leži u činjenici da oni ne pridonose razvoju ličnosti već nazadovanju ličnost, stvarajući simulaciju u kojoj mi mislimo da činimo nešto dobro kako za sebe tako i za našu zajednicu. Naprotiv, sve ono što smo učinili jeste zadovoljili trenutačne potrebe, potrebu za srećom i prividnom ugodom. Slobodno vrijeme je izvitopereno, nažalost i u bosanskohercegovačkom društvu. Pogrešno tumačenje slobodnog vremena nas je dovelo do toga da ne možemo uočiti primarne razlike između radnog i slobodnog vremena, kao i aktivnosti koje su namijenjene u radnom i slobodnom vremenu. “Da bi se utvrdili stvarni problemi slobodnog vremena i da bi se otkrile pojave koje “vreme oduzimaju”, trebalo bi, smatra Totti, život posmatrati globalno i po dinamičnom kriterijumu. Tako se čovek ne bi razbio na vremenske delove,

već bi branio svoj integritet, prihvatio ideju o jedinstvenom postojanju i nastojao da stvori uslove u kojima bi se radno vreme pretvorilo u slobodno i stvaralačko vreme.” (Božović, 1975: 56). Stvaralačko vrijeme koje je u sklopu slobodnog predstavlja krucijalni trenutak u kojem imaginacija zajedno sa kolektivnim stvaralaštvom ide ruku pod ruku ka stvaranjem zajednice koja vrednuje humanost i civilizovanost. Naravno, određeni kriteriji moraju biti ispunjeni kako bi se ličnosti, individue, ostvarile u društvu koje baš i ne raspolaže vrijednostima za koje smatramo da su od esencijalne važnosti za dalji napredak. Bosanskohercegovačko društvo, u mnogočemu kasni, što se tiče općeg napretka, bilo da se razgovara o pomacima u politikanstvu ili o socioekonomsko prosperitetu. O takvim kočnicama će biti više riječi malo dalje u ovom poglavlju, no do tada, ostajemo na slobodnom vremenu i njegovim interpretacijam te kako je ono upotrebljivo u bosanskoj svakodnevnicu. “Većina teoretičara slobodnog vremena, bilo da govore o njegovim funkcijama ili o njegovim principima, stavlja u prvi plan lične sklonosti čoveka, počev od odmora, rekreacije i razvijanja fizičkih sposobnosti do punog intelektualnog i opštekulturnog razvitka. Slobodno vreme, po mišljenju mnogih teoretičara, kroz razonodu i najrazličitije vidove opuštanja i relaksacije popravljaju “psihofizičke štete” koje su proizveli nehumani uslovi rada.” (Božović, 1975: 63). Nalazimo se u trećoj deceniji 21. vijeka i štete prouzrokovanim radom su znatno manje negoli su bile u trećoj deceniji 20. vijeka. Osmočasovno radno vrijeme je skraćeno, a uspostavljanjem novih poslova, gdje individue više ne moraju da napuštaju okrilje svojih domova kako bi se opskrbili za sebe i svoje obitelji, je omogućilo da se slobodno vrijeme manipulira i eksploatira na način da sve ono što radimo dok se odmaramo, radimo uz malu naknadu. Plaćamo da bismo se zabavili, da bismo se odmarali, uporedo tražeći zanimljive sadržaje na našim operaterima. Danas, više nego prije, dolazi do masovne konzumacije sadržaja na temelju video igara. Razne video igračke konzole poput PlayStation 5 ili Xbox Series X/S nude svojim potrošačima multimedijalnu zabavu. Od igranje video igara raznih žanrova preko repliciranje muzike pa sve do emitiranje najnovijih TV serija i filmova. Slobodno vrijeme biva podvrgnuto raznim testiranjima od onih “koji upravljaju”. Nalaže se nova vrsta slobode u slobodnom vremenu, gdje se pledira zaseban sistem plaćanja, kako bi bili “oslobođeni”. Uspostavljen je novi sistem značenja i vrijednosti unutar kojeg je kapitalizam zauzeo svoje mjesto na pijedestalu, a koji će isti vrlo teško biti svrgnut. “Martinić smatra da potrošačko ponašanje ima izrazito zabavljački karakter te da se s tim povezano slobodno vrijeme u kapitalističkim društvima najčešće konkretizira u potrošačkoj dokolici, kako je autorica naziva. Ono što je destruktivno u tom kontekstu za ličnost pojedinca, sastoji se u svođenju njegova postojanja na pasivnoga i neproduktivnoga subjekta koji ne radi ono što želi, nego ono što mu je

nametnuto te u konačnici ne razvija svoju posebnu bit, što je prema mnogim teoretičarima smisao ljudske egzistencije.” (Farkaš, 2014: 52). Tek kada se čovjek oslobodi konzumerističke ideologije, moći će se uspostaviti novi sistem vrijednosti koji mari za sve svoje članove na jednak način. Slobodno vrijeme će postati oslobođeno vrijeme, a bosanskohercegovački svakodnevac u budućnosti neće snositi posljedice od današnjeg bh svakodnevnca. Održivi razvoj je tu da nas konstantno podsjeća da se ne smijemo igrati sa vlastitom sudbinom. Današnji nerad će zasigurno morati biti zakrpljen u budućnosti od strane budućih naraštaja, ukoliko oni odluče da se pozabave tematikom zvanom socioekonomsko stanje ili politikanstvo, što nas dovodi do krucijalnog pitanja – da li je zloupotrebjeno slobodno vrijeme u bosanskohercegovačkoj svakodnevnicu?

Bosanskohercegovačko društvo je okarakterisano kao poslijeratno društvo koje se još uvijek “čupa” u tranzicijskom periodu, nalazeći se u nekom stanju limba gdje njeni pripadnici ne znaju da li da napreduju ili da nazaduju, ili možda traže čak status quo. Slobodno vrijeme je zloupotrebjeno u bh svakodnevnicu upravo zbog toga što to isto društvo teži ka materijalnim vrijednostima te čini sve kako bi se potisnule ostale vrijednosti poput: sloboda govora koja je zamijenjena govorom mržnje, kreativnost građana čija ista biva potisnuta od institucionalne vlasti smatrajući da je kreativnosti i previše te da je potrebno okrenuti se ekonomskom blagostanju. Ovdje ne želimo umanjiti značaj poboljšanja ekonomije, ali ukoliko je cijeli društveni plan i program satkan od toga da se mora prvenstveno baviti unaprijeđenju ekonomije, onda su takvi planovi jednoznačni, koji najčešće izuskuju parcijalna rješenja. Slobodno vrijeme u bosanskohercegovačkoj svakodnevnicu je iskorišteno na način kako bi se popunili prazni džepovi, često na pogrešan način, gdje svi članovi žude za samo jednim – novac, te čine sve kako bi se uzdigli na ekonomsko hijerarhijskoj ljestvici. “Rezultati EVS¹ istraživanja u Bosni i Hercegovini pokazuju da se dominacija materijalističkih vrijednosti u izrazitom smislu vidi dvodimenzionalno (u odnosu na navedene parametre). To znači da se do zaključka o dominaciji materijalističkih vrijednosti dolazi kako logikom hipoteze oskudice, tako i logikom socijalizacijske hipoteze metodološki zasnovane na efektu kohorte.” (Tadić et al., eds., 2020: 201). Putem olakšanih puteva zarade, sada kao nikada prije, omogućena je izrazito velika akumulacija novca za vrlo kratki period. Takav sistem zarade nije zaobišao bosanskohercegovačko društvo te se mnogi koriste onim oruđem zarade koji idu direktno putem

---

¹ “Evropska studija vrijednosti (*European Value Study*, EVS) je longitudinalno istraživanje u koje su uključene 32 evropske zemlje. Ovaj veliki projekat zaopočeo je 1981. godine u koji su bile uključene tadašnje članice Evropske unije (Belgija, Danska, Francuska, Velika Britanija, Nizozemska, Italija, Sjeverna Irska, Španija i Zapadna Njemačka). Od 1981. godine pa do danas, provedeno je pet istraživačkih valova. U zadnjoj istraživačkoj studiji (2019) o vrijednostima, Bosna i Hercegovina je po prvi put uključena kao pridružena članica EVS-e.” (Đapo i Šmigoc, 2020: 7).

linije manjeg otpora. Pod tim se misli da sada, pripadnici generacije Z mogu živjeti u relativnoj raskoši putem raznih aplikacija. Objavljujući razne videozapise na platformi YouTube, TikTok i Facebook, mnogi, u zavisnosti od toga koliko generiraju pregleda i akumuliraju pretplatnika na svojim kanalima, mogu zarađivati i po nekoliko hiljada maraka sedmično. Takva mogućnost sticanja novca je kreiralo novu vizuru zarade, gdje svi mogu i moraju, ukoliko su “zdravi i pravi”, baviti se tim poslom i osigurati sebi bezbrižnu budućnost. Utrka za naoružavanjem se pretvorila u trku za što većom i bržom akumulacijom novca, žrtvujući vlastiti integritet i sve karakterne osobenosti zarad nekog višeg ideala – novca. Takvo stanje i zbivanje je pretvorilo bosanskohercegovačko slobodno vrijeme u vrijeme novca gdje svaka sekunda koja nije iskorištena na valjan način predstavlja gubitak novca. Jedna sekunda rezultira jednom konvertibilnom markom, koja je mnogo draga bosanskohercegovačkom svakodnevцу. Ratna razaranja su nažalost pospješila brigu za novcem i ekonomskim blagostanjem. Period agresije na cjelokupnu bh zajednicu je bio ne više nego atak na bosanskohercegovačku svakodnevicu, pretvarajući njeno slobodno vrijeme u ništavilo. Iz ništavilosti, slobodno vrijeme je djelimično revitalizirano. Ipak, ono još uvijek nije revitalizirano (misli se na slobodno vrijeme), tačnije potrebna je njegova potpuna revitalizacija. „U tom smislu se ispostavlja da su teme kao što su: kognitivna mobilizacija, društvo zasnovanja na znanju, sloboda mišljenja te sve ono što bi se moglo ubrojiti u tzv. postmaterijalističke vrijednosti, iz perspektive bosanskohercegovačkog društva zapravo nedostižni ideali. Sociološki uzroci ovakvog stanja mogu se tražiti u razumijevanju fenomena tranzicije koja je umjesto uspostave novog sistema vrijednosti zasnovanog na logici i epistemologiji liberalnog kapitala, zapravo, državu odvela u sferu još veće neizvjesnosti.” (Tadić et al., eds., 2020: 212). Iznova se traži solucija na mjestima gdje nije vidljiva, a svaka generacija se nada te polaže istu budućoj, da budu nositelji onih vrijednosti koje su bile izostavljene u prošloj generaciji. Nažalost, takvo nešto se doima neizvodivo, prosto zbog toga što je slobodno vrijeme postalo podložno manipulaciji, pretvarajući ga u potrošačku kategoriju. Slobodno vrijeme kao i vrijeme općenito se kupuje. Zalijepljena je cijena na vrijeme a sam iznos cijene varira, kod svakoga je drugačija u ovisnosti sa kolikim primanjima svako raspolaže. Generacija Z, relativno još uvijek mlada generacija, ne bilježi neke određene pomake što se tiče usvajanja onih karakteristika vrijednosti za koje smatramo da su sušta suprotnost komercijalizmu i potrošačkog mentaliteta. Štoviše, sada se zahtijeva još veća potrošnja, a potpora inflacije je učinila stvar još više složenijom. Čak i kada ne bi željeli trošiti, to neće biti moguće jer je sistem vrijednosti cjelokupne bosanskohercegovačke zajednice usmjeren ka potrošnji, htjeli mi vjerovati ili ne. “Nove generacije, koje su trebale usvojiti

i tendirati ka koncepciji postmaterijalističkih vrijednosti zasnovanih na kognitivnoj mobilizaciji, umjesto sa navedenim, suočile su se sa strahotama rata koji po svojoj suštini vodi ka potrebi i nuždi očuvanja pukog života i gole egzistencije, dakle, apsolutnoj dominaciji materijalističkih vrijednosti u graničnom smislu i značenju tog pojma.” (Tadić et al., eds., 2020: 201). Možemo postaviti hipotetički scenarij u kojem se agresija na Bosnu i Hercegovinu nikada nije dogodila i gdje je njena svakodnevnica već prošla fazu materijalne dobiti a sada stupa u fazu gdje su materijalističke tendencije umanjene te uspostavljene one tendencije, sklonosti ka humanističkim i etičkim principima bez kojih je vrlo teško zamisliti savremeno društvo. Stvoriti hipotetički scenarij sada bi bilo apsurdno, jer živimo u sadašnjici koja je slobodno vrijeme pretvorilo u konzumerističko vrijeme, gdje, ukoliko želimo da budemo oslobođeni i da se pravilno “odmorimo” moramo platiti malu naknadu. Zbog toga, možemo reći da je slobodno vrijeme u bh društvu defektno zajedno sa svojom svakodnevnicom.

4. Umreženo bosanskohercegovačko društvo – mit ili stvarnost?

Kroz nove “epohalne” promjene stvoreni su novi oblici upravljanja, raspodjela sredstava proizvodnje te informacione olakšice u vidu komunikacije koja se može odvijati između nekoliko hiljada kilometara. Sve ono što se nalazi između komunikacije može a i ne mora sačinjavati šumove koji će predstavljati prepreku u pravilnu razmjenu informacija. Prvobitna misija jednog audiovizualnog poziva jeste da se dobivene informacije, a pretpostavlja se da nije bilo šumova prilikom obavljanja poziva, implementiraju na način koji će stvoriti i otvoriti nove mogućnosti za dalji napredak kako tih istih komunikacionih tehnologija tako i uopćeno tehnologija koje su obilježile novo doba informacionalizma. Doba unutar kojeg nažalost ne pripada bosanskohercegovačko društvo, ali uz određene augmentacije na striktno tehnološkim poljima, ono, misli se na bh društvo, će moći stvoriti barem neki privid umreženosti, iz kojeg će se izmigoljiti više tehnoloških linija a uz pomoć preplitanja samih tih linija, neraskidiva veza će biti stvorena. Uzeti jednu drvenu šipku i slomiti je od naše koljeno ili butinu neće predstavljati neki problem, ali kada bismo uzeli istovremeno trideset šipki i pokušali je odlomiti od našu nogu, itekako će biti teže a možda čak i nemoguće. Novostvorene veze na polju informacionih tehnologija idu ruku pod ruku ka jačanju nove društvene strukture te kao kamen temeljac pričvršćen duboko ispod površine zemlje ostaje nepomican na sve promjene koje negativno utiču na njega. Ovo poglavlje će se striktno baviti oblikom umreženog društva, šta ono predstavlja te kako se novo

informaciono doba, tačnije informacionalizam, izraz skovan od čuvenog španjolskog sociologa Manuela Castellsa, proteže nad svim sferama života u bosanskohercegovačkom društvu. Glavno pitanje bi trebalo glasiti, da li se uopće čuje trag informacionalizma u bh društvu? Bez obzira na sve, pokušaj analize će ovdje ostati zabilježen, dok se mi sami nalazimo u momentu kreiranja nove mreže od strane svih pripadnika bh društva.

4.1. Definisanje pojma mreže i njena postojanost u bosanskohercegovačkom društvu

Ne bismo mogli početi ovo zasebno poglavlje a da se ne osvrnemo na prvobitno stvaranje same mreže, za koju se misli da stvara lančanu reakciju iz koje nastaje umreženo društvo. Sada, kao nikada prije, pojedinci imaju mogućnost, a misli se na sve zdravorazumske pojedince, da kreiraju mrežu iz koje se povlači crta mogućnosti. Kako bismo što bolje razumjeli taj umreženi svijet, umreženo društvo i napokon tu famoznu „mrežu nad svim mrežama“, moramo prvo razumjeti njenog pokretača, prvobitnu radnu snagu, koja stvara nove niti, iz koje polazi preplitanje, izgledajući poput tanjira špageta. Možda tanjir špageta izgleda neuredan, ali sve parče špageta što dolaze iz jednog pakovanja su na broju, na jednom tanjiru. Poslužimo se sljedećom definicijom mreže. “Mreža je skup međusobno povezanih čvorova. Čvor je točka u kojoj se krivulja siječe. Što je čvor ovisi, zapravo, o vrsti konkretne mreže o kojoj govorimo. U mreži svjetskih finansijskih tokova, čvorovi su tržišta burzi i njihova pomoćna središta razvijenih usluga. U političkim mrežama koje vladaju Europskom unijom čvorovi su nacionalna vijeća ministara i europskih povjerenika. U mreži prometa drogom koja prodire u gospodarstva, društva i države širom svijeta čvorovi su polja koke i polja maka, skriveni laboratoriji, tajne zrakoplovne piste, ulični gangovi i finansijske institucije za pranje novca.” (Castells, 2000: 494). Možda bi najbolje mogli depiktirati mrežu ukoliko zamislimo jednu u našim glavama. Njen izgled bi se sačinjavao od međusobno povezanih čvorova, kako autor nalaže, ali povezani su dugačkim krivuljama koje izgledaju poput nekih iskrivljenih autoputeva. Skup tih čvorova predstavlja sveukupan društveni proizvod. Sve sklopljene veze između raznih civilizacija tokom historije, sveukupan rad i proizvod rada, kulturni obrasci, norme, vrijednosti, svi ti elementi koji sačinjavaju društvo mogu biti čvorovi unutar date mreže. Ali to ne predstavlja ništa novo. Zar nismo već znali o tim kreiranim elementima koje sačinjavaju jedno društvo? Ne bismo pogriješili kada bismo rekli da smo već znali o tim stvarima ali, također, ne bismo ni pogriješili kada bismo rekli da nismo znali za sve te nastale elemente. Razlog tome leži u činjenici da današnje mreže operiraju na znatno bržem i dugoročnijem nivou

uz pomoć računalne tehnologije. Sve se iznova mijena i restrukturira sukladno sa novonastalom tehnologijom. Prema tome veze stvorene na području sveukupnog rada i proizvoda rada, u umreženim društvima, tačnije u novonastaloj mreži, su drugačije u odnosu na te iste veze koje su bile prevalentne u prošlosti. Mreža je otvorila vrata ka novim izumima čiji cilj ima poboljšanje ljudskog života kako na makro tako i na mikro nivou. “Mreže su otvorene strukture koje se mogu bezgranično širiti i uključivati nove čvorove sve dok oni mogu komunicirati unutar mreže, to jest dok dijele iste komunikacijske kodove (na primjer, vrijednost ili ciljeve izvedbe). Društvena struktura koja se zasniva na mreži visoko je dinamički, otvoreni sustav čija se ravnoteža ne narušava inovacijama.” (Castells, 2000: 494). Njihov potencijal beskonačnog ili bezgraničnog širenja je ono što je doista zapanjujuće, prosto zbog toga što otvara vrata novim društvenim produktima, inovacijama za koje se misli da mogu budućnost učiniti sigurnijom i, što je naročito značajno “bržom”, u smislu da se protok informacija kreće apsurdnim brzinama a mjesta besmislenom dokoličarenju nema ni na vidiku. Problem se može javiti u tome da se ta ista vrata možda nikada neće moći zatvoriti, svijet će biti preplavljen mrežama za koje neki smatraju da nisu potrebne te da ne unose ništa novo od učestale proizvodnje tehnoloških uređaja kao i ekscesivno korištenje tih istih uređaja. Takvo nešto se ne mora nužno dogoditi, a ukoliko mreža preplavi svijet, u onolikim granicama koliko svjetski ocean količinski ima vode, onda je to nešto što će kasnije zahtijevati obrazloženje i potencijalno rješenje. Zasad, a pogotovo u ovom radu, o tome neće biti dodatno riječi.

Međutim, treba držati u razmatranje činjenicu da su mreže uveliko izgrađene na principima kapitalizma, njihova esencijalna bit jeste pružiti što bolje uslove za proizvodnju i potrošnju onih stvari koje doista mogu uvećati profit i datom društvu omogućiti što bolju prilagodbu na svjetskom tržištu. Iako se mnogi ne bi složili sa pojavom prvobitne akumulacije kapitala, on je sada donekle transformiran u novi oblik, poput gline, gdje je isti materijal u pitanju uobličan u novi oblik od strane nekoga drugog. Kapitalizam, sam po sebi može postati štetan tokom određenog vremena, ali novi oblici tumačenja zarade u 21. vijeku ostaju konfigurirani prema jednom vrhovnom principu primarne zarade, a to jest, kapitalistički vid zarade. Ostavši bez svoje grube, eksploatorske snage koja je bila prevalentna u prošlosti, sada u nešto blažem obliku, uz pomoć mreže, kapitalizam, zajedno sa svojim novim oblikom proizvodnje je strukturiran na suptilniji način. “Nadalje, prvi put u povijesti kapitalistički oblik proizvodnje oblikuje društvene odnose na čitavome planetu. No taj oblik kapitalizma bitno je drugačiji od svojih povijesnih prethodnika. Ima dvije razlikovne osobine: globalan je i u velikoj mjeri strukturiran oko mreže financijskih tokova. Kapital na globalnoj razini

djeluje kao jedinica u stvarnome vremenu; i on se ostvaruje, ulaže i akumulira uglavnom u sferi cirkulacije, tj. financijskog kapitala. Dok je financijski kapital uglavnom bio među vladajućim frakcijama kapitala, sada svjedočimo pojavi nečega drukčijeg: akumulacija kapitala se nastavlja, a njegova se proizvodnja vrijednosti na globalnim financijskim tržištima sve više stvara kroz informatičke mreže i bezvremeni prostor financijskih tokova.” (Castells, 2000: 495). Mreža ovim putem ne pomaže samo korporacijama i raznim poduzećima u svojim poduhvatima već i mnogim pojedincima koji su samozaposleni (freelanceri). Mnogi od njih se upuštaju u radnje koje im mogu a i ne moraju donijeti ogromnu sumu novca. Biti sam svoj šef se danas smatra pohvaljujućom karakteristikom, dok se među ovim freelancerima nalaze višestruki milioneri, te također možemo reći da su među njima bili i današnje famozne ličnosti poput Elona Muska i Bill Gatesa. Uz pomoć integrativne moći mreže svi freelanceri imaju mogućnosti plivati kao ribe u vodi u ovoj mreži financijskih tokova, gdje svaki čvor predstavlja mogućnost ka većoj zaradi uz pomoć računalnih tehnologija. Biti youtuber danas je pohvalan “zanat”, jer pod okriljem svoje sobe, pojedinci imaju mogućnost, a stvaraju sposobnost, da akumuliraju toliko novca u tako kratkom periodu vremena, gdje se njihove buduće generacije više ne moraju brinuti za nestašicu novca. Ista stvar se može reći i za kriptovalutu, tačnije kupovinom određenih kovanica putem kojih mi možemo da trgujemo sa tek onom robom i proizvodima iz kojih možemo izvući veliki profit. Bitcoin ili Dogecoin su “nestvarni” oblici monete, nerijetko igraju ulogu jackpot nagrade, jer putem njih možemo a i ne moramo ostvariti veliku sumu novca. Umreženi svijet je doista svijet lutrije, gdje svaka druga igra dobija a ona prva biva ostavljena među gubitnicima. “U tim elektroničkim svjetskim kasinima neki kapitali cvjetaju ili propadaju, oblikujući sudbinu korporacija, uštedevine kućanstava, nacionalnih valuta i regionalnih gospodarstava. Ukupni rezultat ravan je ničtici: gubitnici plaćaju za dobitnike. No tko su dobitnici i gubitnici, mijenja se svake godine, mjeseca, dana, sekunde i prodire u svijet tvrtki, zaposlenja, plaća, poreza i javnih službi. Do svijeta koji se ponekad naziva “realnom ekonomijom”, a koji bih rado nazvao “nestvarnom ekonomijom” jer je u doba umreženoga kapitalizma temeljna stvarnost u kojoj se novac zarađuje ili gubi, ulaže ili štedi, financijska sfera.” (Castells, 2000: 496). Nestvarna ekonomija, kojoj se autor služi, je doista ono što smo maločas govorili. Kriptovalute nisu po svojoj definiciji valute u realnom vremenu, već su to valute striktno determinisane svojom digitalnošću. Internet kockarnice bivaju puštene u javnost tek kada smo uvidjeli rast i razvoj mreža, a globalni kapital, dijeleći životni prostor sa mrežom, otvara vrata mogućnosti zarade za mnoge a zatvara vrata onolikom broju ljudi jednakom onih kojima su bila otvorena. Umjesto društvene strukture, dobili smo nešto što se zove “mrežna struktura”, gdje

globalni kapital, uz pomoć svrsishodne mreže omogućava pojedincima i njihovim zajednicama da izgrađuju i potvrđuju svoje “mrežne identitete”, u vremenu kada računalna tehnologija, genetski inženjering, biotehnologija, biopolitika, nikada više nisu bili prevalentniji i potrebniji ljudskom biću. Da li je onda prisutna mreža u bosanskohercegovačkom društvu? Ako jeste, u kolikom razmjeru obiluje? Dakako da je nekada bila prisutna “mreža”, u bh društvu, ili barem njen prototip koji je omogućavao Bosni i Hercegovini da trguje sa drugim zemljama, izvozi svoju vlastitu robu, kao i da sklapa razne višemilionske ugovore putem kojih je radna snaga bila pravovremeno plaćena. “Četiri velika industrijska sistema iz Bosne i Hercegovine ostvarila su 1989. godine 40% ukupnog izvoza ex Jugoslavije. Mnogi od niza preduzeća iz Bosne i Hercegovine imali su dugoročne ugovore o joint venture poduhvatima, dugoročnoj proizvodnoj kooperaciji, a neki su imali zaključene i uspješno realizirane sporazume o trilateralnoj proizvodnoj industrijskoj kooperaciji, poput ENERGOINVEST-a, koji je takav vid aranžmana imao sa francuskom transnacionalnom korporacijom ALSTOM-om i indonežanskom državnom elektro organizacijom, radi izgradnje, isporuke opreme i tehnologije i održavanja termoelektrane u Medanu u sjevernoj Indoneziji. Najznačajniji partneri domaćih preduzeća su bili DAIMLER – BENZ, OLIVETI, VOLKSWAGEN, UNILEC, TECHIP, SKF i sl.” (Burnazović, ed., 2007: 305). Nekadašnji privid mreže unutar bh društva, nije predstavljao ništa više od današnje fatamorgane, neke halucinacije koja se djelimično izljuje farmakoterapijom. Ratna razaranja tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992.-1995.) su bili direktni akteri zločina kako na samo stanovništvo tako i na mogućnost izgradnje vlastite mreže i umreženosti, koja će omogućiti transformaciju u umreženo društvo. Pored urbicida i genocida, uništen i poljuljan je temelj same svakodnevnice, gdje je slobodno vrijeme izvitopereno, pretvoreno u vrijeme pukog preživljavanja, gdje dokoličarsko vrijeme namijenjeno odmaranju je pretvoreno u vrijeme netrpeljivosti i izbjegavanje metaka prilikom svakog odlaska po namirnice. Povećani broj nezaposlenih poslije agresije stvara ambijent u kojem se na rad gleda kao nešto neprijateljsko, tražeći što veću zaradu za minimalan udio truda na “radnom mjestu”. Dakako se ne mogu ni kriviti svi članovi za nagli pad inovacije i voljnosti za sami rad. Državne snage misleći da je obezbjeđivanjem minimalne plate od 600 maraka i prosječne od 1200 za svoje sugrađane dovoljno za kreiranje njihove budućnosti, a u čemu također se podrazumijeva i sklapanjem bračnih veza i produžavanje biološke niti putem potomaka, to je doista gotovo nemoguće sa novcem koje smo naveli maločas. “Prema analizi Svjetske banke, tokom rata, devet od deset industrijskih radnika je bilo u oružanim snagama ili fizički raseljeno. Poslijeratna situacija je samo minimalno bolja. Pored 300.000 poginulih i milion i dvjesta hiljada izbjeglica, od

ukupno 4,7 miliona stanovnika (ova cifra nije podudarna sa zvaničnom statistikom koja je utvrdila daje po popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini bilo ukupno četiri miliona i 371 hiljada – prim. T.B.), su izbjeglice izvan zemlje. Mnogi, uključujući i neke najobrazovanije i najkvalificiranije, neće se vjerovatno nikada vratiti.” (Burnazović, ed., 2007: 306). Postoji li validan razlog zbog čega bi se visoko kvalificirani radnici vratili u Bosnu i Hercegovinu. Ukoliko odgovor na ovo pitanje gledamo striktno sa ekonomskog polja gledišta onda naravno da se nikada neće vratiti. Njihova umreženost je zasnovana na vezama sa drugim osobama, na posve drugom teritoriju, gdje je sistem normi i vrijednosti na potpuno drugačiji način koncipiran. Istovremeno, inostrana mreža, tačnije mreža u razvijenim društvima je utoliko drugačija od svih ostalih mreža, prosto zbog toga što je njihova priključena u metamrežu² (“mrežu nad svim mrežama”). Pored navedene statistike koja demonstrira opustošenje stanovnika sa područja Bosne i Hercegovine, ni ona nije sukladna sa istinitom slikom koja se događa na ovom području. Primjera radi, broj zaposlenih u Federaciji Bosni i Hercegovini u 2021. godini, po svom prebivaštu, utvrđenom mjestu boravka, iznosi nešto više od 500.000. Uzimajući u obzir da po popisu iz 2013. godine, broj prijavljenih građana u Federaciji Bosne i Hercegovine premašuje cifru od 2,7 miliona, onda se moramo zapitati ko uopšte vodi te popise!? Koristeći se ovom statistikom, 2,2 miliona stanovnika nije zaposleno, a ako jeste, njihov rad se temelji na radu na crno. Sudeći po svemu tome, prilika za umrežavanje je svedena na goli minimum, ako uopšte i to. Umrežena društva, zajedno sa glavnom pokretačkom snagom – mrežom, ne trpe manjak inovativnosti, a umrežena društva su gotovo uvijek netrpeljiva društva, zahtijevajući promjenu ovdje i sada. Vrijeme se izjednačava sa akumuliranom količinom novca. Gubitak novca se nikada ne može izjednačiti sa gubitkom vremena. “Mreže nisu centralizirane organizacije, ne podnose kruto i jednosmjerno vođenje poslova ni odlučivanje, ponajmanje glomaznu i trajnu strukturu. No to ne znači da moć nestaje ili da više nije koncentrirana, već da postoji na drugi način. Mrežu čine veze između čvorišta i središta, od kojih neki imaju funkciju prekidača. Upravo je tu usredotočena izvanredna moć, a ponajviše u čvorištima/središtima finansijskih tokova.” (Castells, 2000: 18). Sukladno svemu tome, inicijalna poruka koja se može izvući jeste da mreža zajedno sa umreženim društvom ide sukladno sa kapitalističkim poimanjem svijeta. Kapitalizam, mijenjajući svoj oblik poput gline, zadržava svoju primarnu pouku, a to jest, izvući maksimalni profit iz situacije koja može pružiti minimalan profit. Oduvijek se mešetarilo, pronalazili se načini da se što veća dobit izvuče na što lakši način, dok su

---

²“Tu se donose odluke koje preokreću sudbinu svih koji su finansijski kontrolirani, uključujući multinacionalne tvrtke i medijska carstva. Zbog toga Castells mrežu finansijskog kapitala naziva “mrežom svih mreža”, “metamrežom.” (Castells, 2000: 18).

se programi za realizaciju takvih planova oduvijek mijenjali. Makijavelističko poimanje svijeta gdje se na čovjeka oduvijek gledalo kao na kukavicu i osobnog laskavca, otvaralo je prostora ka njegovom iskorištavanju. Cilj opravdava sredstvo, a bosanski svakodnevac čini sve kako bi došao do vlastitog zgoditka, često uzalud. Bosanskohercegovačko društvo skakuće u jednu novu epohu koja nije obilježena umreženošću, a ako jeste, onda je njeno društvo umreženo na posve pogrešan način. Kapital, ne uvijek poželjan, ali za bosanskohercegovačko društvo prijeko potreban, kako bi poprimila neki oslonac, koji će joj pomoći da se izdigne kako iz svoje socioekonomske tako i sa kulturne neimaštine. Kapitalizam je neodvojiv od mreže kao i umreženog društva. “Umreženo društvo u svojim različitim institucionalnim izrazima je, zasad, kapitalističko društvo. Nadalje, prvi put u povijesti kapitalistički oblik proizvodnje oblikuje društvene odnose na čitavome planetu. No taj oblik kapitalizma bitno je drukčiji od svojih povijesnih prethodnika. Ima dvije razlikovne osobine: globalan je i u velikoj mjeri strukturiran oko mreže financijskih tokova. Kapital na globalnoj razini djeluje kao jedinica u stvarnome vremenu; i on se ostvaruje, ulaže i akumulira uglavnom u sferi cirkulacije, tj. financijskog kapitala.” (Castells, 2000: 495). Definisati mrežu, i novi oblik umreženosti koji je zahvatio moderna/razvijena društva je relativno lahko, pogotovo uz pomoć autora poput Manuel Castellsa, dok je definisati te iste pojmove, njihov razvoj i uticaj unutar bosanskohercegovačkog društva veoma teško i iscrpno, dok zasada, rješenja nema ni na vidiku.

4.2. Put ka novosti – informacijski kapitalizam, tehno-inovacije i bosanskohercegovačka tehno – ksenofobičnost

Veliko razumijevanje današnjeg tehno okruženja zahtijeva prvenstveno razumijevanje tehnoloških otkrića koje 21. stoljeće donosi, njihovu građu, proces izgradnje, upotrebu te informacije koje sa sobom nose. Svaki novi tehno proizvod koji primimo u ruke, dolazi sa uputstvom kako se pravilno upotrebljava taj dati proizvod. Ako postoje jasno naznačena uputstva za elektronske uređaje, od mikrovalne do pametnih telefona, zašto ne postoji jedinstveno uputstvo za ljudsko biće? Ili je ono već kreirano od njema samoga? Termini poput informacija, tehnologija, inovacija, imaginacija, su termini koji su jasno povezani, isprepleteni jedan između drugog te se međusobno nadopunjuju. Čovjek, *homo sapiens*, kao kreator i korisnik tih pojmova, nerijetko gubi smisao tih pojmova, njihovo značenje interpretira na posve pogrešan način te kao rezultanta tome dobija pogrešan prizor o tome što bi mogla biti poruka nove računalne tehnologije. Zasigurno novije generacije, mlađe generacije, poput generacije Alfa ili Generacije Z, prihvataju nove tehnologije u svoje naručje,

nerijetko zapostavljajući uputstva koja su došla zajedno sa tim proizvodima, gdje oni sami stvaraju nova značenja i uputstva tih istih proizvoda. Veliki značaj i naglasak u ovom dijelu rada će se staviti na informacionalizam, informacijsko društvo, dakle na terminima koji su modelirani prema Manuelu Castellsu, kao najboljem interpretatoru ovih pojmova čiji značaj i doprinos zaslužuje velike zahvale. Kapitalizam, kao najbolji pokazatelj da ovi termini zajedno sa svojom ulogom su bili uspješni projekti, te da sada kao nikada prije uzimaju svoj osobit mah te nastavljaju biti pokretačka snaga svega što se dešava u našim društvima. Putem informacija, mi kontroliramo tok moći, a bez tehnologije ti tokovi moći bi bili utoliko više ograničeni. Pogledajmo šta uistinu sada pojam informacijsko društvo predstavlja. “Ali ja tvrdim da je informacija, u svome najširem smislu, tj. kao komunikaciju znanja, bila ključna u svim društvima, uključujući i srednjovjekovnu Europu koja je bila kulturno strukturirana i u dobroj mjeri ujedinjena oko skolastike, koja je pak dobrim dijelom intelektualni okvir. Za razliku od toga, pojam informacijski ukazuje na obilježje specifičnog oblika društvene organizacije u kojemu generiranje informacija, njihova obrada i prenošenje postaju osnovni izvori produktivnosti i moći, zbog novih tehnoloških uvjeta koji se pojavljuju u ovom povijesnom razdoblju.” (Castells, 2000: 56). Ono što je kapitalizam uradio, a uz pomoć njegovih korisnika, jeste potvrdio kako novo informacijsko doba, informacijsko društvo, može postati poprište novih borbi, novom arenom gdje umreženi ostaju na vrhu socioekonomske ljestvice a neumreženi ostaju prepušteni samima sebi i vlastitom sudbinom u kojoj udjela nemaju uopšte. Ono što je informacijska tehnologija učinila jeste udvostručila brzinu kapitala koji se počeo odvijati na jednom globalnom nivou. Čak štoviše, suvišno bi bilo reći da je samo udvostručilo brzinu protoka kapitala. Uz pomoć informacijske tehnologije, proces umrežavanja je postao stvarnost, potvrđujući da sve ono što je bilo nemoguće je sada moguće. Restrukturiranjem stvarnosti u virtualnost i prelazak ka stvarnoj virtualnosti, omogućeno nam je bolje raspolaganje nad materijalnim sredstvima a sintetizacijom čovjeka sa mašinom, ili u ovom slušaju sa računalnom tehnologijom, sve informacije su dostupne svima u bilo kojem trenutku. Dovoljno je uzeti naš pametni telefon u ruke i mi ćemo već tada biti u mogućnosti da pristupimo ogromnoj količini informacija za koje možemo reći da nam u prijašnjem periodu nisu bili na raspolaganju. “Ako se zagledamo u budućnost, jasno je da će digitalne tehnološke inovacije nastaviti da se nižu i da će se superpovezanost samo intenzivirati. Uskoro će polovina svjetskog stanovništva biti onlajn. Brzina kojom će širokopojasna tehnologija moći da se koristi za pristup internetu dostići će 10 megabita po sekundi, što je dvesta puta brže od dial-up tehnike od pre samo dve decenije (cena je otprilike ista). Nove tehnologije i tehnologije u nastajanju i njihove primene razvijaju se do sada neviđenom

brzinom.” (Čejko, 2019: 231). Najočitiiji primjer jeste uspostava digitalnih veza tokom perioda kada je vladala pandemija prouzrokovana virusom Covid-19, gdje su gotovo svi morali voditi svoje razgovore striktno preko digitalnih aplikacija (Zoom, Viber, Instagram), prosto zbog toga što je situacija tako zahtijevala. Dok su mnogi izgubili svoje poslove, ostali su stvarali nove veze sa ljudima diljem svijeta, digitalne veze uz pomoć računalnih tehnologija. Vratimo se sada informacijskom kapitalizmu i poslužimo se njegovoj sljedećoj definiciji. “Ipak, najutjecajniiji povijesni faktor koji ubrzava, kanalizira i oblikuje paradigmu informacijske tehnologije, te uvjetuje s njom povezane društvene oblike, bio je i još uvijek jest proces kapitalističke restrukturacije koji se zbiva od 1980-ih godina, tako da se novi tehno-ekonomski sustav može adekvatno nazvati informacijskim kapitalizmom.” (Castells, 2000: 53). Informacijske tehnologije su komplementarne informacijskom kapitalizmu, ali istovremeno ta oba pojma ne mogu funkcionirati jedan bez drugog. Informacijskom kapitalizmu su potrebne informacijske tehnologije kako bi povećao zaradu a informacijskim tehnologijama je potreban osobito taj kapitalizam kako bi se promovisale naročito te tehnologije svim umreženim članovima društva, neumreženi nažalost ostaju bez njih, a također, gdje i stručnjaci/kreatori tih tehnologija imaju mogućnost da zarade veliku sumu novca. Da li će se te nove tehnologije koristiti, i kako će se one koristiti, zavisi isključivo od pojedinaca koje ih koriste kao i društva u kojem pripadaju.

Bosanskohercegovačko društvo je dosta kompleksno društvo, kao i sva ostala, i po toj svojoj kompleksnosti se očituju mnoge nedoumice. Jedna od njih je dakako tehno-ksenofobičnost. Strah od drugog i drugačijeg se ovaj put odnosi na tehnologiju, koja se predstavlja u svjetlu novog, naravno drugačijeg. Kada kažemo da bosanskohercegovačko društvo gaji strah prema tehnologiji, na to mislimo da se uopšte ne pouzda u računalne tehnologije, a da ne govorimo o biotehnologiji čija svrha prerasta u manipulaciju gena pomoću jedinstvenih tehnoloških uređaja. Objasniti proces genetskog inženjerstva osobi treće životne dobi, danas, u bosanskohercegovačkom društvu bi bilo gotovo nemoguće. Mnogi su postali protivnicima cjepiva protiv virusa Covid-19, odbijajući primiti vakcinu, tako da kada bi otvorili temu o genetskom inženjeringu sa tim istim protivnicima cjepiva, mogli bismo pretpostaviti kako bi razgovor završio. Nepovjerenje prema državi, među ostalim sugrađanima a na kraju i među samima sobom dovodi da zaključka da je sveprisutno i nepovjerenje prema onoj tehnologiji koja će omogućiti efikasno umrežavanje. Inače je takva pretpostavka mnogo čudna, uzimajući u obzir da je bosanskohercegovačko društvo oduvijek bilo otvoreno za drugog i drugačije, multilateralno u svojoj osnovi. “Otvorenost za drugo i drugačije u kontekstu bosanskohercegovačkog društvenog specifikuma u sebi nosi bit autentične bosanske

vizure svijeta, a preko otvorenosti za drugo i drugačije, ali na jedan specifičan način života u i sa različitostima. Mnogi autori su postavili izvorišta bosanske otvorenosti za drugo i drugačije, kao jednog od posebnih obilježja fenomena bosanskohercegovačkog društvenog takta.” (Alibegović et al., eds., 2023: 146). Zbog toga često možemo čuti da je bh društvo suviše anahrono, zastarjelo u odnosu na ostala razvijena društva. Ratna razaranja su definitivno usporila rast i razvoj cjelokupne zajednice. Područje obrazovanja, zdravstva, privrede, telekomunikacije i sl., su samo od nekih segmenata koji su fragmentirani na dijelove ništavila, a mukotrpa historija bosanskohercegovačke zajednice potvrđuje da dolaskom raznih osvajača (Osmansko carstvo, Austrougarsko), na ovo područje označava, ili je tada označavalo sistemski “shut down” za bosanskohercegovačko društvo. To znači da sve što je bosansko, se moralo ugasiti, u zavisnosti od toga ko je bio tadašnji vlastodržac. Ne poričemo nekadašnje teškoće i stranputice koje su onemogućavale prosperitet i blagostanje tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva, ali prošlost samo možemo uvažavati, od nje se ne može živjeti, a tehnologija, pogotovo informacijski kapitalizam ne trpi anahronost, odbacuje je svim svojim “bićem”. Ukoliko se želimo trgnuti halucogenog oblaka koji se naziva prošlost onda moramo poduzeti određene korake, čiji cilj nema ni kratkoročnu ni srednjoročnu vrijednost, već sa svojom osobenošću, ima dugoročne efekte, gdje svi članovi ubiru “plodove” svog uloženog truda. “Naime, znanost, a posebno tehnika, kao iskonska umijeća ovladavanja i nadogradnje nedostataka i manjkavosti, kao modusa posebnih umijeća, ali i rasterećenja, kako fizičkih tako i kognitivnih, tj. tehničko-tehnološki napredak uz kapitalističku ekonomiju bivaju ključni faktori čovjekovog upliva u svijet života, ali još uvijek na način koji u najblažoj formi možemo nazvati retrogradnim. Ovu čovjekovu retrogradnost valja nazvati pravim imenom, a to je antropocentrizam.” (Alibegović et al., eds., 2023: 153). Antropocentrizam, uz mnoge svoje šarenolike definicije ide nauštrb računalnim tehnologijama, barem u ovom slučaju. Zbog čega? Čovjek kao kreator tehnologije ima cilj da je u potpunosti potčini samom sebi, kontrolišući je kao što kontroliše televiziju svojim daljinskim upravljačem. Nažalost, to ne biva uvijek tako. On jeste njen kreator ali istovremeno podvrgava joj se iz minute u minutu. Najbolji primjer za tako nešto može biti korištenje mobilnog telefona. Čovjek ne kontroliše izričito telefon na način gdje je taj telefon njegov rob, u doslovnom smislu, čekajući od svog gospodara da iskoristi njegovu komandu koju joj je on isti implementirao, već je sada nastupila inverzija. Čovjek ne može a da ne koristi svoj telefon u svakom trenutku svog života. Neko korisnici bilježe vrijeme provedeno na telefonu do čak i 10 sati dnevno. Drže ga u ruci kao da drže novorođenu bebu, sa velikom oprežnošću. Antropocentrizam kao protuudarna teza tome nalaže da se ponovo vrati čovjek na pijedestal, nikada

ne napuštajući to mjesto. Ako je informacionalizam, kao novo doba koje sa sobom nosi nove uslove, postavio jasne parametre unutar kojih možemo pronaći dijelove za uspjeh, a jedan od njih je i informacijski kapitalizam, zašto mu se onda odupirati? Jedan od razloga odupiranju može biti i strah od gubitka svojeg ja, sebstva, a koji se isključivo, ili barem misli da se gubi kada tehnologija preuzme i uroni u čovjekovo okruženje, postane njegov životni saputnik umjesto ljudskog bića. “Čini se da postoji logika koja isključuje one koji isključuju, logika redefiniranja kriterija vrijednosti i smisla u svijetu u kojemu ima sve manje mjesta za računalno nepismene, za skupine koje se ne ubrajaju u potrošače i za teritorije s nerazvijenom komunikacijom. Kada Mreža isključi Sebstvo, pojedinačno ili kolektivno, gradi svoj smisao bez globalne, instrumentalne reference: proces prekidanja veze postaje recipročan, nakon što isključeni odbiju jednostranu logiku strukturalne dominacije i društvenog isključivanja.” (Castells, 2000: 60). Put ka novosti nije autocesta gdje je vožnja ugodna jer je put dobro urađen, naprotiv, često je strm sa mnogim nedaćama ispred sebe. Ukoliko želimo iskorijeniti tehno-ksenofobičnost i uroniti u duboke vode umreženosti, moramo se prepustiti toku novih globalnih trendova, omogućiti pravilnu upotrebu onih tehnoloških uređaja od kojih možemo ubrati plodove našeg mukotrpnog rada. Informacijski kapitalizam nije više od alata koji se mora iskoristiti ukoliko bilo koje društvo želi stati u svjetlo tehnološke renesanse. Samo tada će se moći bosanski svakodnevac oduprijeti sumornoj prošlosti i aktivirati u sadašnjosti kako bi stvorio okruženje iz kojeg će i buduće generacije imati mogućnost da napreduju, bar u tehnološkoj sferi.

4.3. Pokušaj umrežavanja bosanskohercegovačkog društva u novom cyberspace okruženju

Neosporna je činjenica da živimo u vremenu gdje je protok informacija utoliko veći nego u prošlosti. Mogućnost brže razmjene informacija u dobu informacionalizma je očita pojava, čiji je i plan bio da se na što brži i lakši način odašilju informacije sa jednog teritorija na drugi (npr. od Sudana do Švicarske). Barijere su zapostavljene, kao što bi i trebale biti, ali nemaju sva društva ovu vrstu privilegije. Učestvovati u razmjeni ogromne količine informacija znači biti u toku sa relevantnim globalnim trendovima, istovremeno, biti dio globalne porodice rezultira u efikasnom procesu umrežavanja a gdje sami taj proces vodi ka tome da pojedince asimilira sa novim društvenim okruženjem. “Živeti delotvorno znači biti uvek dobro informisan. Stoga komunikacije i upravljanje pripadaju biti čovekovog unutrašnjeg života, kao što pripadaju i njegovom životu u društvu.” (Viner, 1964: 32). Stoga, novo okruženje koje čovjek stvara uz pomoć *nove* tehnologije,

je okruženje koje je redefinisano, briše svaki tračak zastarjelog i uvodi nas u mjesto u kojem inovacija i mogućnost za ostvarivanje velikog dobitka je dostupno svima, ukoliko se potčine novom obliku društvene stvarnosti – umreženost. “Već je poznato da društvo koje se oslanja na kompjuterizaciju prelazi iz linearnog u eksponencijalni razvoj, jer njegovi osnovni alati informacione tehnologije zahtevaju malo materijala i energije i sve se više oslanjaju na bolju organizaciju i sve minijaturnije skladištenje algoritama mašinske inteligencije.” (Pokol, 2019: 58). Šta čini ovo novo sajber okruženje toliko drugačijim od nekadašnjih društvenih okruženja koji su recimo bili pod uticajem industrijalizacije. Sajber okruženje ili kibernetički prostor prevazilazi granice “društvenog“, nastalog pomoću uspostave socijalnih veza, gdje je tehnološki učinak bio na granici minimalnog. Ne možemo a da se ne vratimo na upotrebu mobilnih uređaja, tačnije pametnih telefona bez kojih ne možemo da zamislimo život danas. Oni definitivno potpadaju pod rubriku minijaturnih uređaja za skladištenje algoritama mašinske inteligencije. Osim telefona, koji mogu pohraniti do pola terabajta memorije, uređaji koji su minijaturni a mogu pohraniti i do nekoliko terabajta (više hiljada gigabajta), su solid state drajvovi (SSD), dakle uređaji koji su integrirani a mogu se naknadno ugraditi u računar kao komponenta za pohranu i obradu velike količine podataka. Ti podaci mogu biti razne video igre koje zauzimaju desetine gigabajta memorije kao i mnoge fotografije i videozapisi. Kibernetički prostor je prostor koji otvorenih ruku prihvata nove računalne tehnologije, inovacije, jer pomoću njih stvaramo novi prostor u kojem se nekadašnje greške prepravljaju, a prostor novih je sužen do tog nivoa da čak i kada se dogode, budu prepravljene na vrlo brz i efikasan način. “Nekadašnja definicija prostora kao fiksnoga, stabilnoga i realnoga mjesta s vlastitim fiksiranim i “tvrđim” sadržajem i vremena kao linearne strjelice sažete u strukturi “prošlost – sadašnjost – budućnost” postaje neadekvatna i prelazi u lingvistički atavizam. Tako definirani prostor i vrijeme nisu mogli zadovoljiti mehanizam nove tehnologije čija je svrha ekspanzija i sveprisutnost ubrzavanoga i umnoženoga tijekom kolajućih informacija.” (Zelić, 2020: 50). Živjeti u sredini koja ne “gaji osjećaje” prema kompjutorizovanih uređaja znači živjeti u mjestu pod otežavajućim okolnostima. Mnogi se varaju kada misle da jedino što je tehnologija donijela sa sobom jeste pametne telefone, grafičke kartice, računare, tablete i sl. Tehnologija je utoliko više poboljšala zdravstveni sistem uvodeći uređaje poput holtera EKG, malog uređaja koji radi na baterije te 24 sata mjeri otkucaje srca, gdje nakon 24 sata pokazuje na list papira kako radi čovjekovo srca tokom tog vremenskog intervala. On će pokazati da li pacijent boluje od srčane aritmije ili je sve u redu sa njegovim srcem. Pejsmejker uređaji također igraju ključnu ulogu kada je u pitanju pravilan rad srca, gdje pacijenti sa usporenim radom srca, uz pomoć pejsmejкера, mogu

živjeti lagodno, jer pejsmejker stimuliše srce da pravilno kuca. Ultrazvučni aparati su također jedni od mnogih tehnoloških blagodati koji su pomogli mnogim osobama da provjere stanje svojih organa koji dakako nisu vidljivi golim okom. Kibernetički prostor otvara vrata za brži rad uz naznaku da je istovremeno i efikasan, ne trošeći ničije vrijeme, a sve što izađe kao prizvod ostaje upotrebljivo narednih nekoliko decenija (misli se osobitno na računalne uređaje). “Istovremeno, uštede su još izraženije kada se aktivnosti prebace u sajber prostor, npr. dvočasovna video konferencija sednice Ustavnog suda u sajber prostoru više ne traje ceo dan, sa presvlačenjem, sat i po ili dva sata u špicu, obavezan razgovor, dugi ručak, pauza za ručak za punjenje kafom, zatim još dva sata u špici prometa na putu kući, a iscrpljeno večer čitajući samo najlakšu knjigu.” (Pokol, 2019: 58). Jednostavno rečeno, digitalizacija je otvorila vrata za mnoge olakšice, a zatvorila za mnoge poteškoće. Mnoga društva još uvijek ne ulažu dovoljno u digitalizaciju, smatrajući da sajber prostor stvara više komplikacija od rješenja, ne znajući da rješenje za gotovo sve probleme leži u efikasnoj raspodjeli resursa kroz prizmu računalnih tehnologija. Sajber prostor ili cyberspace je društveni konstrukt koji se izdiže iznad svojih kreatora, iako dolazi iz samog društva i radi zarad samih njegovih kreatora, ipak, ono postaje zasebna ličnost koja više ne ovisi o njenim članovima/recipientima, već njeni članovi ovise o sajber prostoru. “Kiberprostor je sfera konekcije neograničenoga broja ljudi i strojnih izvora, sfera konekcije između umova i strojeva u neograničenoj ekspanziji.” (Zelić, 2020: 50).

Mrežno ustrojstvo postaje mjestom koje kombinuje informacionalizam i novi oblik tehnologije, gdje oba pojma postaju komplementarni, nadopunjujući se i slijevajući se u mrežnu strukturu, današnje umreženo društvo. Komunikacija je od krucijalnog faktora za svako društvo koje želi uspjeti i zauzeti mjesto za stolom oko kojeg su svi prisutni poboljšali svoju socioekonomsku podlogu, učinili je boljom kako za sada tako i za kasnije. Sajber prostor može postati poprište borbi koji se manifestuju u vidu hakerskih napada, preko kojih dolazi do krađe ogromne baze podataka a koje opet rezembliraju informacije. Neostvarene konekcije kroz komunikaciju među samim članovima društva rezultira u mnogobrojim hakerskim napadima, unutar kojeg ne postoji direktni fizički sukob između dvaju država (prikazan u vidu rata), već je taj sukob sada premješten u digitalnu sferu, a čije se posljedice za neke može činiti kobnijim. Manjak komunikacije istodobno proizvodi i redukovan oblik konekcije među ostalim članovima zajednice te može postati njen nužni akcelerator. Da li se mogu onda kriviti neumreženi zbog takvog oblika stanja? “Dakle, konekcija je i preduvjet i posljedica mrežnog oblika povezanosti. Konekcija se ne može ostvariti ako pojedinci nisu usklađeni s tehnološkom nadogradnjom koja pruža uvjet takve mogućnosti

interakcije. Tehnološka nadogradnja pruža upravo Mrežu – računalno-strojno umetanje umjetnoga i virtualnoga u realno polje međudjelovanja socijalnih aktera.” (Zelić, 2020: 53). Tehnološka nadogradnja je nužna posljedica same tehnologije. Evolucioni trag ostavlja obrise nerazjašnjenoga, stvarajući nam upitnike iznad glave, a ispred kojeg jednog stoji – da li je čovjek dostigao posljednju fazu evolucije? Za čovjeka ne znamo, ali za tehnologiju smo sigurni da je ovo tek početak. Postepeno ažuriranje svega tehnološkog je netočna tvrdnja. Ažuriranje se odvija na nikad bržem tempu, gdje recipijenti zahtijevaju novo, odmah i sada! Trka za slijetanjem na mjesec, tačnije čiji čovjek će učiniti prve korake na površini mjeseca je ustvari u jednu ruku bila i tehnološka trka. Čija nacija će biti ta koja će imati moćnu letjelicu, raketu, zajedno sa unutrašnjom opremom koja će omogućiti bezbrižan put prema gore. Sjedinjene Američke Države drže tu pobjedu nad tadašnjim Sovjetskim Savezom. Ažuriranje se provodi nad svim uređajima korištenim od strane čovjeka. Operativni sistem na računarima (najnoviji Windows 11 pro je utoliko bolji i efikasniji od recimo Windows-a 8.1). Trenutačna android verzija Samsung telefona stoji pod nazivom *Android 14*, a pretpostavljamo da je android verzija 15 trenutačno u finalnoj fazi pripreme. Gotovo ista stvar je prisutna i na iPhone uređajima, pametnim telefonima. “Možda su najvažnije promene primetne u samoj digitalnoj strukturi. Radni kapacitet kompjuterskog hardvera, na primer, udvostručava se na svakih 18 meseci do dve godine, a taj trend će se nastaviti. To po Murovom zakonu znači da će za 15 godina biti hiljadu puta veći. Dok računari gube na veličini a dobijaju na snazi, internetu i mobilnim medijima pristupa se sa sve manjih i sve moćnijih uređaja. Grafički prikazi postaju sve interaktivniji, detaljniji i grafički gušći. Danas se neki uređaji za pristup digitalnom sadržaju mogu nositi na telu, kao što su Guglove naočare (Google Glass) i Eplov sat.” (Čejko, 2019: 231). Ipak, sajber prostor u kojem obitava informaciona tehnologija ne predstavlja spas svakome, u svakom datom trenutku. Informacijski kapitalizam ide nauštrb svim neumreženim članovima, i to se mora priznati. Ako živimo u vremenu u kojem spas nalazimo u tehnologiji, onda neka taj spas bude dostupan svima. Izuzetak nastupa kada pojedinci odgovorno odbijaju sredstva koja će im pomoći da se uravnoteže prema umreženosti i dozvole mreži da u cjelosti pokrije njihov dom. Kako informacijski kapitalizam često ide ruku pod ruku izričito pojedincima, kontrolišući resurse iz jednog mjesta i plasirajući ih na druge, često uz pomoć informacijskih tehnologija, ostali pojedinci mogu ili prihvatiti te resurse onakvim kakvim jesu ili ih odbiti zahtijevajući ih u drugoj formi. Dakle, sve ovisi o pojedincima/recipijentima. U zavisnosti od toga kako je oblikovan ljudski život na mikro nivou, tako će više biti oblikovan na makro nivou. Pojedinačne uloge stvaraju kolektivnu odgovornost i kolektivnu moć. “Gore pomenuta napetost između munjevito brze

razmene informacija i sporost ljudske svesne obrade, čak i kada ljudi predaju značajan deo svoje ukupne obrade informacija algoritmima, može da pokrene pitanje u budućnosti razvoja svesnih pedagoških metoda za prevazilaženje današnjih barijera, emocionalnih smetnji i barijera prijema uspostavljenih misaonih obrazaca. Među mnogim “panjevima”, samo su spretni patili od spore percepcije svojih partnera, ali ubrzana informaciona tehnologija znači da će društvo u cjelini biti usporeno ako se etalonski karakter panjeva ne promijeni. Ubrzano vreme se mora održati.” (Pokol, 2019: 59). Ova posljednja tvrdnja se osobito nosi na bosanskohercegovačko stanje svijesti, gdje su oduvijek postojale nevidljive kočnice sa svih strana te kada mislimo da smo napravili jedan korak naprijed, nesvjesno smo učinili dva nazad, ostavljajući pozadi i sadašnjost i budućnost, nalazeći se u nekom limbo prostoru. Ubrzanje se mora dogoditi, makar mi mislili da će nas zaobići jer prosto „znamo“ da to nije dobro za nas. “Ali sa dostupnošću sajber prostora svima, ovo monopolizovano znanje je brzo i lako dostupno svima, a to uzrokuje da se zidovi između zatvorenih disciplina sruše. Dakle, ubrzanje sajber prostora takođe primorava promene u tradicionalnim društvenim domenima.” (Pokol, 2019: 60). Sajber prostor ne poznaje granice ali se zaustavio pred sami prag bosanskohercegovačke zajednice, prosto zbog toga što je ono suviše kruto, koristeći se jednostavnim rječnikom, nije se oslobodilo lanaca tradicionalizma. Paradoksalno prošlom citatu, iako sajber prostor svojim ubrzanjem primorava promjene u tradicionalnim društvenim domenima, zbog idućih poteškoća koje ćemo navesti, ova stavka se jednostavno ne može primijeniti na bh društvo. Tradicionalne vrijednosti su se u mnogo čemu više zadržale na prostoru Bosne i Hercegovine, ne dozvoljavajući mjestu za nečim što se zove kiber prostor da obgrli cjelokupno stanovništvo. Iako možemo sjesti i krenuti sa nabranjem o tome šta sve može predstavljati nevidljivu kočnicu koja ostavlja stanje u status quo, te kao da se samo društvo protivi novom valu globalizacijskih trendova. Zbog sveopćeg stanja gdje sada kao nikada prije više nije bilo nezaposlenih, prevalencija osoba treće životne dobi spram bilo koje druge grupe pripadnika određene starosne dobi, što naglašava da je broj novorođenih beba ispod nivoa prosječnosti te kao šlag na vrhu samog kolača, masovni egzodus osoba koje socioekonomske blagodati traže negdje drugdje. Sve te stavke potvrđuju činjenicu da je konzervativizam pokrio sve društvene slojeve, poput nekog ogrtača, ne dozvoljavajući nikome da se oslobodi njene čari. “Konkretno empirijske determinante se ogledaju u činjenici da: 1) država treba preuzimati veću ulogu da pojedincima osigura šta im je potrebno, 2) plaće trebaju biti ujednačene bez obzira na efikasnost, te da 3) treba povećati državno vlasništvo nad privatnim. Tri navedene komponente konzervativno “reaguju” na globalizacijske izazove te na neki način potvrđuju tezu o “globalizaciji kao mitu”.” (Tadić et al.,

eds., 2020: 192). Neoliberalna agenda doista ove teze odbacuje od sebe, ograničavajući moć države u svakom smislu te sudbinu svih građana prepušta njima samima, ne dozvoljavajući intervenciju države, jer prosto uplitanjem državnih poslova na sve segmente čovjekove zbilje je nehumano. Isto tako, informacijski kapitalizam ide nauštrb ovakvom konzervativnom poimanju, jer su globalizacija i informacijski kapitalizam uz pomoć informacione tehnologije, komplementarni, neodvojivi, potpomagajući te je nezamisliv scenarij gdje jedan od njih ne stoji uz drugoga. Nažalost čak i ove tri navedene stavke gdje, je potrebna što veća državna pomoć, povećanje plaća svim pripadnicima bez obzira na obim posla koji obavljaju i povećanjem državnim vlasništvom nad privatnim je također nezamislivo unutar bosanskohercegovačkog društva. Postavili smo dva nezamisliva scenarija pred samima sobom: dozvoljavanjem kiber prostora da obgrli društvenu zbilju umjesto konzervativizma i kao reaktorom nad društvenim dešavanjima “omogućili” državnu intervenciju kada smo pod pritiskom raznih neregularnosti. Niti smo uspostavili cyber prostor sa digitalnim tehnologijama koje će pomoći kao i ubrzati progres umrežavanja, ali što je i paradoksalno otvorili smo vrata konzervativizmu i ta ista mu zatvorili na samoj sredini puta. Definitivno se očituju neki segmenti konzervativističkog, ali mu se mnogi opiru, ne dozvoljavajući mu da se uspostavi kao zasebno biće kako među njihovim članovima porodice tako i među samima sobom. Dakle, ne nalazimo se baš nigdje, tačnije kroz proces tranzicije plovimo bez kompasa i mape, dok za GPS uređaj nećemo ni razmišljati. Pokušaj umrežavanja bosanskohercegovačkog društva u novom cyberspace okruženju ostaje ipak samo pokušaj, ali ne možemo baš reći da se ne nalazimo nigdje. Pozicionirani smo u limbo stanju. Ni gore ni dole, a možda je tako i najbolje?

4.4. Umrežena država – novi svijet, i Castellsovo poimanje novog društva

Ovaj put ćemo učiniti nešto drugačije i za razliku od prijašnjih potpoglavlja, ovo ćemo započeti odmah sa tvrdnjom da unutar jedne univerzalne zajednice koja se zove umrežena država (Europska zajednica) nema mjesta za Bosnu i Hercegovinu ukoliko ne poduzme one odgovarajuće mjere koje će izvršiti restrukturaciju samog društvenog života, poljuljati svakodnevnicu na bolje i uvećati nivo produktivnosti zajedno sa željom da se informacione tehnologije unaprijede do one mjere koje će održati rast i razvoj sada u ovom datom trenutku. “Današnja Bosna i Hercegovina predstavlja izrazito segmentiranu državu i društvo uzevši u obzir etničke, regionalne, religijske i kulturno-historijske razlike koje nesumnjivo postoje unutar države. Kao državom sa složenim državnim uređenjem Bosnom i Hercegovinom dominiraju suprotstavljeni i partikularni nacionalni i socijalni

interesi koji ne doprinose uspostavljanju zajedništva i društvenog kompromisa.” (Krčalo et al., eds., 2023: 83). Dovoljno je spomenuti kako je država podijeljena na dva entiteta i distrikt Brčko, gdje ta sama podjela onemogućava da se jasnije izlože i stvore uslovi za produktivnost i inovativnost, a također gdje demokratski ambijent biva savijen puput žvakaće gume, interpretirajući njegov smisao na posve satiričan način od tih istih čelnika koji se “zalažu” za taj isti oblik vladavine. Integrirati u novi društveni sistem ili stvoriti nove odnose znači biti voljan žrtvovati one nepoželjne efekte prijašnjih sistema vlasti kako bi se stvorili stabilniji odnosi među svim sugrađanima i omogućili uvjete za obavljanje svih poslova na svim sektorima efikasno, čiji konačni proizvod predstavlja ne samo rezultantu mukotrpnog rada već i profitabilan zaključak od koga svi imaju neke koristi. Ono o čemu će se u nastavku govoriti prevazilazi granice mogućnosti bosanskohercegovačkog društva, prosto zbog toga što se unutrašnje polemike vode na političkoj sceni, gdje su onima u Banja Luci uvijek krivi oni u Sarajevu, i gdje se nesvakidašnja prepucavanja između političkih ličnosti vodi na štetu građana. Za par decenija će više biti kantona nego porodilišta a to govori mnogo na više jezika. Završimo ovo parcijalno izlaganje sa sljedećom tvrdnjom i započnimo nakon toga sa onim što nalaže naslov u ovom potpoglavlju. “Spomenute negativne tendencije, uz primjetnu izostalost demokratske tradicije na koju bi se mogao dodati i nizak stepen obrazovanosti stanovništva, u značajnoj mjeri usporavaju politički i privredni razvoj, te uspješnu izgradnju demokratije u državi.” (Krčalo et al., eds., 2023: 83).

Iza svakog kvalitetnog društva i države stoje pojedinci, ili tačnije zajednice čiji skup pojedinaca premašuje granice prosječnog, bilo da se radi o premašivanju očekivanja za usvajanje godišnjeg budžeta ili raspodjelu novca čija svrha predstavlja u izgradnji više dječijih igrališta po gradskim parkovima. Svaka predstojeća godina nosi nove izazove koji se moraju pokoriti, a državni izazovi se nerijetko mogu činiti gotovo nemogućim za prevladati, a pogotovo ne bar djelimično obuzdati. Svaka država se nosi sa posljedicama na drugačiji način i u zavisnosti od toga o kojoj državi pričamo i o kakvim poteškoćama razgovaramo, rješenja će se činiti štoviše drugačija. Diferencijalnost među različitim državnim granicama, u novom dobu informacijsko prikazane sheme, zahtijeva privremeno prekidanje, kidanje nevidljivih barijera, kako bi se zadovoljio globalni finansijski tok a pogotovo metamreža. Moć prevladavanja nemogućnosti sada postaje realnost uz pomoć kolektivnog umrežavanja svih država na jednoj neutralnoj teritoriji koja nije omeđena fizičkim prostorom već virtualnim, unutar kojeg se sada dešava scenarij čiji tekst piše tek tucet osoba. “Prisjetimo li se svih različitih i oprečnih vizija i interesa vezanih za proces ujedinjenja Europe i uzmemo li u obzir nedostatak entuzijazma među građanima u većini zemalja, pravo je

čudo da je proces integracije toliko uznapredovao na prijelazu u novo tisućljeće. Djelomično objašnjenje za takav uspjeh može se pronaći u činjenici da Europska unija ne potiskuje postojeće nacije-države nego je, naprotiv, važan instrument za njihovo preživljavanje pod uvjetom da nacije-države postupno predaju dio svojega suvereniteta u zamjenu za veće sudjelovanje u svjetskim i domaćim zbivanjima u doba digitalizacije.” (Castells, 2003: 355). Da li je Bosna i Hercegovina stvorila svoju naciju-državu i da li ima, barem djelimično suverenitet da preda u zamjenu za nečim više, što će joj omogućiti da bude ažurirana, kada god je ažuriranje potrebno. Iako se ovo može činiti problematičnim, jer princip rada Europske unije zajedno sa uslovom sa kojim raspolaže, ne djeluje više od nekadašnje trampe, zamjene robe za robom. Čija je onda roba vrjednija? Nekadašnji ekonomski vrh - G7 udruženje, je zapovijedalo resursima a čija raspodjela biva djelomično upotrijebljena, zbog, najvjerojatnije lične dobiti, a sada se ti isti resursi rastapaju na manje dijelove, gdje svi ostali zahtijevaju svoje parče torte, barem oni čija razvijenost djeluje kao VIP karta za ulazak u glavne prostorije. Umrežena država je ta koja ne poznaje granice profitabilnosti, uz pomoć tehničkog vremena, čiji dan i noć su zamijenjeni neograničenim mogućnostima za profitabilnost i inovativnost. San je drugorazredna pojava spram mogućnosti zarade, a uostalom novi digitalni sistemi, čija “manufaktura” prevashodno dolazi od tih istih spavača se ne mora nužno ograničiti na biološke nemogućnosti čovjeka. “Iako bi povjesničari mogli prigovoriti takvim usporedbama, spomenuta paralela priziva snažnu sliku novog oblika države koji najbolje sažimlju europske institucije: umrežena država. Obilježje takve države je dijeljenje vlasti (to jest, u krajnjem slučaju, zajednički se donosi odluka o legitimnoj primjeni sile) unutar mreže.” (Castells, 2003: 356). Državne granice umrežene države su nerazjašnjene, upravo zbog toga što tokovi koji cirkulišu u takvom jednom sistemu, ne cirkulišu linearno. Ekonomija, politika, društvena nejednakost (koja se pokušava što više suzbiti), kultura, su tek samo podsistemi čije presjecanje jedan u drugog otkriva moć mrežne strukture, a napokon i umrežene države koja donekle i predstavlja novi svijet. To je svijet mogućnosti i neprilika, paradoksalno, nadopunjavajući se novim sistemima vrijednosti, zajedno sa novim proizvođačima čiji potrošači/kupci čekaju novi proizvod iza kuta. Društveno isključeni, ili u ovom slučaju neumrežene države nemaju drugog izbora osim da se nagode sa umreženom državom, postepeno bilježeći rast i osobni razvoj te biti u dobrim odnosima sa ostalim članicama ekskluzivnog kluba. Svako traži svoje mjesto pod svjetlom, a društveno isključeni uzalud trče ka njemu. Iako unutar europske mreže ne postoji centralizirana vrhovna moć, barem za onu koju ne znamo, postoje određene države čiji zahtjevi i mogućnosti prevazilaze druge države, a u istoj se “košarici” nalaze sa državama koje su u ovom slušaju inferiorne. “Njemačka je

hegemonistička ekonomska sila, ali Velika Britanija i Francuska imaju jaču vojnu silu i u najmanju ruku jednaki tehnološki kapacitet. A španjolska kontrolira najdragocjeniju uslugu za mnoge Europljane: njihove godišnje odmore. Međutim, neovisno o tim asimetrijama, razni čvorovi europske mreže međusobno ovise jedni o drugima tako da nijedan čvor, čak ni onaj najmoćniji, ne može zanemarivati druge, čak ni najmanje, u procesu odlučivanja. Ako ipak neki „politički čvorovi“ to učine, cijeli se sustav dovodi u pitanje. (Castells, 2003: 357). Jedinstvo različja je ono što je okarakterisano u europskoj mreži, ali ne možemo baš sa velikom sigurnošću reći da je Europska unija svjetlo na kraju tunela, ukoliko se preuzme na sebe europski identitet, jer on nije prisutan. Nizozemac nije po svom identitetu Europejac, jer se priključio tom novom sistemu. Nije svaki Europejac demokrata kao što nije svaki Nizozemac, ali to ne znači da nijedan ni drugi to ne mogu biti ponaosob. Prema tome umrežena država ima cilj da se usredsredi na odbranu akumuliranog vlasništva, osigura povoljne uvjete za rad svojim proizvođačima, jer je produktivnost i inovativnost najviše izražena u takvom okruženju, omogućujući uplitanje informacione tehnologije u svakodnevni život i na posljednjem mjestu, ali ne po svojoj vrijednosti, zaštiti i uveća kapitalno ustrojstvo. “Dokazi koji se pojavljuju u novijim raspravama čini se upućuju na to da je umrežena država sa svojim geometrijski varijabilnim suverenitetom zapravo reakcija političkog sustava na izazove globalizacije. A Europska je unija vjerojatno do danas najčišći izraz takvog oblika države u nastajanju, koji bi mogao biti obilježje informacijskog doba.” (Castells, 2003: 357).

Što se tiče novog društva, a posebno poimanja Castellsovog novog društva, dolazi do novih strukturalnih i internih promjena. Pomoću računalnih tehnologija, čije prisustvo u informacionom dobu, pristup radu i zaradi je postao za neke lakšim, dok za one društveno isključene, koji se nalaze u tami, zarada je još uvijek omogućena u onom vremenskom mjestu gdje virtualno nema nikakvog značaja. Za neke, informacijski kapitalizam ne predstavlja ništa više od standardnog kapitalizma, gdje se sada ovaj novi služi novim izrabljivačkim metodama potpomognutim novim računalnim tehnologijama, a kako bi svoj novostečeni profit preusmjerio na globalni financijski tok. Još uvijek, za neke, djeluje poput neke pantljičare, sisajući profit od onih koji je doista zaslužuju. „Novo društvo nastaje kada se i ako se može primijetiti da je došlo do strukturalne transformacije u odnosima proizvodnje, u odnosima vlasti i u odnosima iskustva. Te transformacije vode do jednako važne promjene društvenih oblika prostora i vremena te pojave nove kulture.“ (Castells, 2003: 364). Nekadašnji rad na tekućoj vrpci, na kojoj je bila prisutna ljudska snaga, je izgubila na vrijednosti, a uz pomoć novih računalnih programa, programirati rad vrpce, gdje uz pomoć robotizovane radne snage i uz pomoć nove mašinerije, predstavlja novu olakšicu. Brzina rada se

utoliko više povećavala, a efikasnost je rezultiralo u tome da se greške napravljene na radnom mjestu od strane čovjeka zamijene novim “osobnostima“ robotizovane radne snage. Transformacijom načina mišljenja u novom društvu čiji je glavni akter za promjenu mreža, dovodi do toga da se na druge nacije-države gleda na istom nivou kao kada gledamo našeg komšiju. Iako su teritorijalna ograničenja blago prisutna, želja sa sigurnošću i zaradom je prisutna kod svakoga, nevisno o tome u kojoj se državi nalazili. Nadalje, kultura je doživjela izvitoperenost zahvaljujući uspostavi umrežene države. Želja za stvaranjem jedne univerzalne kulture, kulture Europejaca, šta god to značilo, je dovelo do stvaranje nove arene gdje se pobunjenici nove kulture bore za dobrobit svoje. “Kulturne borbe su borbe za moć u informacijskom dobu. One se prvenstveno vode u medijima i pomoću njih, ali mediji nisu nosioci moći. Moć kao sposobnost nametanja obrazaca ponašanja nalazi se u mrežama putem kojih se razmjenjuju informacije i manipulira simbolima što povezuju s određenim društvenim akterima, institucijama i kulturnim pokretima putem ikonografije, glasnogovornika i intelektualnih tumača.” (Castells, 2003: 371). Zar ne možemo vidjeti ove iste obrasce i u prošlosti? Voljom za moć rezultira konačno i borbom za nju samu, ili što bi u prijevodu značilo, gdje ima dima ima i vatre. Umrežena država ima za cilj učestvovati u razvoju novog društva, jer se to samo društvo nalazi, bar djelimično u državi prevashodno izgrađenoj na mreži. Da li je onda umrežena država, kao pojam proizašla iz koncepta novog društva, ili je novo društvo kao svojevrsna tvorevina, prošao kroz porođajne muke iz stomaka umrežene države? Evidentno je da je novi umreženi oblik društva omogućio kapitalu sigurnu cirkulaciju u svi sferama života. Isto kao kada pustimo vodu kroz vodovodne cijevi, kapital, je isto tako prošao i još uvijek cirkulira diljem svijeta. Preuzeo je novi oblik za sebe te je sada njegov prodor lakši i efikasniji. U novom društvu “kapital cirkulira, moć vlada a elektronička se komunikacija odvija između odabranih, udaljenih lokacija dok fragmentarno iskustvo ostaje vezano za mjesta. Tehnologija sažima vrijeme na nekoliko slučajnih trenutaka, te tako razbija slijed društva i dehistorizira povijest. Izdvajajući moć iz prostora tokova, dopuštajući kapitalu da umakne vremenu i rastaćući povijest na kulturu efemernog, umreženo društvo čini društvene odnose bestjelesnima, uvodeći kulturu stvarne virtualnosti.” (Castells, 2003: 373). Možda je današnja ljudska civilizacija napravila grešku kada je u pitanju preusmjeravanje resursa u digitalne mreže. Svi naši lični dokumenti mogu biti pohranjeni u jednoj datoteci, naša plaćnja kao i provjera stanja naših bankovnih računa od strane nas samih putem aplikacije predviđene za takvo nešto, u pitanju je mobilno bankarstvo. Kao što autor naglašava, kultura stvarne virtualnosti, jeste kultura koja njeguje novostvorenu virtualnost, koja paradoksalno vremenom, iako nadmašuje pojam vremena,

poprima oblik stvarnosti, i poput duplikata djeluje kao sama stvarnost. Vrlo je teško reći danas šta je virtualno a šta je stvarno, jer i virtualnost i stvarnost bivaju sintetizirani u cjelinu koja evoluira. “Virtualnost je naša stvarnost jer je ona unutar tih bezvremenih, bezmjesnih, simboličkih sustava iz kojih mi konstruiramo kategorije i stvaramo slike koje oblikuju naše ponašanje, potiču politiku, hrane snove i izazivaju noćne more. To je nova društvena struktura informacijskog doba koju nazivam umreženim društvom, jer je sastavljena od mreža proizvodnje, moći i iskustva što konstruiraju kulturu virtualnosti u globalnim tokovima koji nadilaze vrijeme i prostor.” (Castells, 2003: 374). U biti, novo društvo koje konstrukciju doživljava u informacijskom dobu ima mnogo pristalica ali i ima osoba koje osporavaju taj novi sistem vrijednosti za koji smatra da je nekompetentan da izvršava i ispunjava osnove životne uslove. Dakako se smanjio utjecaj socijalne pomoći u razvijenim državama ili se tek treba smanjiti. Najbolji primjer za takvo nešto može biti Sjedinjene Američke Države. U svom tom novom tehnološkom naletu, pojedinci, kroz pogrešnu interpretaciju umreženosti i umreženog društva u kojem žive, upadaju u zabludu, i često postaju robovi vlastite proizvodnje. Umreženo društvo može djelovati proturječno ali i ne mora ukoliko se na valjan način konstruira njeno jezgro života. Živjeti u novom društvu zahtijeva određenu dozu umne sposobnosti i intelekta. Šetati se u novom umreženom društvu bez razumijevanja o njemu znači šetati se pustinjom bez kompasa. Jednostavno nema smisla. Završićemo sa idućom autorovom izjavom. “Razumijevanje ovoga našeg svijeta traži istodobnu analizu umreženoga društva i sukoba koje ono izaziva. Povijesna zakonitost da tamo gdje postoji dominacija ima i otpora, i dalje vrijedi. Ali ona zahtijeva analitički napor da bi se utvrdilo tko su osporavači procesa dominacije predvođenog nematerijalnim ali ipak moćnim tokovima umreženoga društva.” (Castells, 2003: 374).

5. Bosanskohercegovačka panorama rizičnosti – pojava mrežnih rizika

Pojava novih oblika umreženosti zahtijeva istodobno i njenu zaštitu, sposobnost da se u jednom vremenskom intervalu, bez spoljnjih uticaja, izgradi pored umreženosti i umreženi oblik zaštite. Svaka privatna svojina kao i javno polje djelovanja, mjesto inicijalne “start linije” gdje se okupljanje isključivo vrši sa ciljem da se javni prostor, zajedno sa njegovim izgrađenim unutarnjim elementima, zaštiti te se osiguraju uslovi za buduću potencijalnu dobit. Ovim putem, kao i u ovom poglavlju će biti naznačeno da su rizici doslovno stvorili uslove i otvorili vrata onim “energentima” za koje kažemo da su nepoželjni te da njihovo prisustvo izaziva “izobilje straha”. Kroz svako novo

tehnološko otkriće, dolazi i do nove nepoznanice za koju kažemo da se mora nekada riješiti. Uspostavom interneta je također omogućilo mnogim pojedincima, u ovom slučaju hakerima, da se doslovno igraju binarnim brojevima kako bi povećali svoje nivoe sreće. Pametni telefoni, ma koliko bili korisni kao uređaji koji olakšavaju komunikaciju između više pojedinaca, nose sa sobom teret koji nekada mlađi naraštaji moraju nositi na svojim plećima. Primjer takvog možemo pronaći u nečemu što se zove cyberbullying, cyber nasilje ili virtualno zlostavljanje, za koje znamo da je umnogome prevalentno među adolescentima koje koristi aplikacije poput Instagrama, Snapchata i Facebooka. Poslije svakog proboja znanja, ostajemo sa par rupa neznanja, od kojih ne znamo u kom pravcu da se krećemo. Dakle, bosanskohercegovačko društvo, zbog svoje neuspješnosti da se ustanovi kao umreženo i sa svojim novim oblikom umreženosti pripoji metamreži, ono, zbog svoje nesklonosti ka novom i unaprijeđenom, emanira pozivajuće signale rizičnosti, čekajući sve ono što dolazi u paketu samog rizika. Zbog toga ovo poglavlje će isključivo biti satkano na način gdje sve ono što je trebalo doći sa pojavom umreženošću, nije, te kao posljedica toga nastupa novi oblik rizičnosti, koji rađa nove nestašlike. Kao što smo maločas rekli, kroz svako novo znanje dolazi i do pojave neznanja, međutim, na vrlo satiričan način, iz bh svakodnevnice ne čujemo nešto što se zove znanje, već kroz reviziju nekadašnje uspješnih načina proizvodnje, pokušali smo proizvesti, ili tačnije, još uvijek proizvodimo novu mrežu kroz stare načine, a to jednostavno nije izvodivo. Kao rezultanta tome, proizveli smo rizik a bez da smo proizveli prvobitno znanje iz kojeg sami rizik imanentno dolazi kao nuspojava. Više detalja o tome u nastavku.

5.1. Mnogostruko povezivanje rizika sa strahom – nova bosanskohercegovačka epoha straha

Umjesto da se bavimo prvobitnim vezivanjem bosanskohercegovačkog društva sa društvom rizika, društvom čiji koncept osmišlja njemački sociolog Ulrich Beck, krenut ćemo sa pojavom čije društvo rizika itekako poznaje a to je upravo strah. Kroz historiju civilizacije, ljudi su dijelili strah sa svojim sunarodnjacima, živeći u njemu i on u njima. Strah nerijetko postaje osobit alat bez kojeg preživljavanje ne bi bilo moguće. On je indikator za sve moguće nedoumice koje se nalaze na svačijem putu, a nažalost bosanskohercegovački put je obilat strahom i njegovim nerazjašnjenim okolnostima nastanka. Možda je Selimovićeva *Tvrđava* najbolje ilustrovala strah kroz sljedeću rečenicu: “*Boj se ovna, boj se govna. A kad ću živjeti*”. Često se doima da su mnogi unutar bh društva uronjeni u duboke vode straha, te poput košmara iz kojeg se ne mogu probuditi, ostaju u sivoj zoni u kojoj misle da nalaze spas. Strah kao oblik rizičnosti sputava stvaranje umreženog

društva i zapušava arterije informacijskog kapitalizma. Da li se mogu kriviti pripadnici bh društva, ako je sami strah opravdan mnogim razaranjima i društvenim potresima u 20. vijeku, a koje je umnogome bilo prisutno na ovom području? Oduvijek su epohalne promjene bile vezane za strah, strah od mogućeg novog koji neće ništa novo donijeti a ako donese to će biti ili neimaština ili gubitak bližih životnih saputnika. “Bosanskohercegovačko društvo prolazi kroz sudbinu “epohalnih promjena”. Nesreća ljudi cijelog prostora bivše Jugoslavije jeste u činjenici da ih epohalne promjene stavljaju u epicentar zanimanja, ali ipak, reklo bi se, sa jednim značajnim, odloženim, ali vrlo eksplozivnim dejstvom. Iz raznih razloga ovaj prostor Jugoistoka Evrope, a posebno u BiH, postaje vrlo značajan kao “historijsko odredište.” (Ibraković, 2008: 178). Iz historijskog odredišta koje se pretvorilo u “turistički manastir”, ostaje samo da se krene u razgledavanje onoga što još uvijek može da bude afirmisano kao društvo mreže i prosperiteta kombinovano sa dozom održivosti. Nadalje, strah ne mora nužno djelovati gotovo uvijek nepovoljno na određen teritorij, već njegove moći mogu potaknuti mnoge pojedince da određene pomake koje ostvare budu u cilju da se spriječe buduća neželjena dejstva. “Shodno ovome se razlikuje i osnovna društvena situacija u kojoj ljudi žive u oba društva i spajaju se, a koja ih pokreće, odvaja ili fuzioniše. Pokretačka snaga u klasnom društvu može se sažeti u jednu rečenicu: Ja sam gladan! Sa druge strane, pokret koji inicira rizično društvo izražen je iskazom: Ja se plašim! Namesto zajedništva usled bede dolazi zajedništvo iz straha. Tip rizičnog društva označava u tom smislu jednu društvenu epohu u kojoj nastaje solidarnost iz straha i postaje politička snaga.” (Beck, 2001: 73). Treba imati na umu i da strah od samog rizika postaje nova stvarnost kada uvidimo da sve što ipak radimo, radimo u cilju spriječavanja problema koji mogu biti kobni kako za naše zdravlje tako i za zdravlje samog društva u kojem obitavamo. Strah uklanja utopijske elemente progresivne zajednice i gura je u distopijsku crvotočinu. Ako se i po čemu bude prepoznalo 21. stoljeće, biće prepoznatljivo u onom vrstu dana u kojem se cijelo vrijeme kontempliralo o tome da li će izbiti novi tip rata, a čija je ideja zapravo izgrađena na starijem modelu (nuklearni rat), ili da li će se napokon bosanskohercegovačko potruditi i omogućiti uslove i materijale za nastanak proizvodnje koja se temelji na informacionim tehnologijama, jer tobože, to ipak predstavlja neki nerazjašnjeni strah među bosanskom “elitom”.

Pored svakog oglašavanja zvonca ispred naših kućnih vrata, popraćeno je sa užurbanim koracima i plašljivim pogledom kroz špijunku, u nadi da se neće pojaviti neko ko nam može uzurpirati živote zajedno sa našom imovinom koju smo stekli vremenom. Zar nije cilj svakog umreženog društva da se strah u onoj mjeri koliko je potrebno, devalvira, kako bi njegov opstanak unutar istog bio na

donjoj granici margine. Strah kao takav može djelovati pogubno na pojedinca ukoliko on preuzme njegovo cjelokupno vrijeme, a koje je namijenjeno za razmišljanje i obavljanje određenih životnih aktivnosti za koje kažemo da su prijeko potrebne (rad, hrana, piće, san). Opasnost od rizika uslovljava stvaranje opasnosti od straha. Strah proističe od rizika onoliko koliko rizik proističe od straha. Njihova komplementarnost je obilježavajuća, i samo ona stvara uslove koje prethode ljudskoj nesigurnosti. “Kako možemo stalno da budemo svesni opasnosti koje su ekstremno velike, a koje pojedinci istovremeno ne mogu da kontrolišu? Odgovor je da većina nas to ne može. Za ljude koji bi svaki dan, po celi dan, brinuli zbog opasnosti od nuklearnog rata, mnogi bi, kao što je rečeno, smatrali iracionalnim nekog ko se stalno i svesno toga plaši, takva osoba bila bi paralisana u uobičajenom svakodnevnom životu. Čak i za osobu koja pokreće ovu temu, na mestima na kojima se ljudi okupljaju, često se misli da je histerična ili netaktična.” (Giddens, 1998: 128). Slično ovome smo mogli naći za vrijeme groznice 2012. godine kada je bilo naznačeno da će nastupiti kraj svijeta, ili smak svijeta. Mnogi su histerično izašli na ulice, neki fanatično a neki iz čiste radoznalosti, čekajući trenutak kada će se “nešto” dogoditi. Na sreću radoznalih i na nesreću fanatičnih, ništa se nije dogodilo, ali je neposredno nakon nedogođenog događaja uslijedilo nekoliko postapokaliptičnih filmova na temu 2012. No, biti konstantno u općem stanju zaludenosti doista zvuči iracionalno, te stvara filter neznanja, prosto zbog toga što sve što se može desiti a ne dogodi se, ne smije uticati na naš tok razmišljanja. Takvo nešto važi i za bosanskohercegovačko društvo koje još uvijek operira na nivou religijske svijesti, tačnije svijesti da sve ide onako kako bi trebalo biti, a kada god strah nastupi, to prosto treba prepustiti Božijim rukama da sve razriješi. Ovo nikako nije atak na bilo koju religiju niti kritika nje same, već je konstatacija da sve što čovjek može da riješi sam i treba da riješi. Svaka nedoumica stvorena od strane njega samog treba da bude otklonjena od njega samog, a strah je taj koji djeluje kao katalizator samih nedoumica. Nova epoha bosanskohercegovačkih strahova stvara nevidljive kočnice u smislu da se zbog njega samog pauziraju mnogi društveni planovi za koje kažemo da će uvećati društvenu dobit cjelokupne zajednice. “U Bosni i Hercegovini i okruženju, osim zemalja koje su postale dio Evropske unije a više ili manje prevazišle su tranzicijske poteškoće, model društvene participacije slobodnih pojedinaca i dalje je blokiran političkom kontrolom ekonomskih resursa i modelom isključivanja iz društvene raspodjele na osnovi ideološkog pripadanja jednoj od političkih opcija.” (Džafić et al., eds., 2023: 43). Ova tvrdnja povlači višestruk broj teza. Da li su političke opcije striktno stvorene s namjerom da se uspostave blokade protiv vanjskih strahova? Da li ideološko pripadanje jednoj od njih onemogućava strah od neimaštine i socijalne isključenosti? Da li su političke opcije kreirane

kako bi se suzbili strahovi te zbog čega štite ekonomske resurse, čija namjena treba biti usmjerena ka poboljšanju životnih uvjeta svih pripadnika određenog društva, u ovom slučaju bosanskohercegovačko? Dakako, pod stvaranjem političkog bloka, uviđamo da se političke partije plaše rizika, strahuju od mogućih budućih posljedica, dok kod građana imamo nejasnu sliku. Količina se bori za umrežavanje, a većina ipak prepušta svoju sudbinu nekome drugom, jer se plaši? “Osećaj „sudbine“, bez obzira na to da li ima pozitivnu ili negativnu primesu, nejasan i uopšten osećaj poverenja u vezi s udaljenim događajima, nad kojima nema kontrolu, oslobađa pojedince od tereta bavljenja egzistencijalnom situacijom koja bi ih inače hronično uznemiravala. Sudbina, osećanje da će stvari ionako ići svojim tokom, tako se ponovo pojavljuje u središtu sveta koji bi trebalo da je uspostavio racionalnu kontrolu nad svojim poslovima. Uz to, na taj se način sigurno plaća cena na nivou nesvesnog, pošto to u suštini pretpostavlja potiskivanje anksioznosti.” (Giddens, 1998: 129). Sve nade se stavljaju, nažalost, u pojam sudbine. Predestinirani smo da se mučimo sa trenutnim socioekonomskim stanjem, za koje kažemo da je neuspješno, često i anahrono, dok su poduhvati koji treba da se poduzmu kako bi se ovo stanje izmijenilo, suviše rizični. Ponovo, strah od rizika i rizik od straha, nastupa kada god se treba rekonstruisati kolektivno mišljenje, ostaviti po strani sudbonosne pojave, koje zasigurno se baziraju na igri sreće. Lutrijsko poistovjećivanje života, gdje sve ono što činimo, činimo izrazito zbog mogućnosti velikog dobitka, ne znajući da je taj dobitak nestvaran. Oslanjanjem na prividno stanje zamagljuje ono što doista jeste, dok strah, kao jedan vid privida onemogućava pojedincima da se afirmišu kao ličnosti punim povjerenja i strašću za efikasan rad. “A s velikim nepovjerenjem u druge i njihovo upravljanje institucijama generalno pada povjerenje u politički sistem. Nedostatak sociokulturnog kapitala kao “nepovoljne kulturne matrice” uzrokuje kronično gospodarsko, političko i društveno zaostajanje.” (Džafić et al., eds., 2023: 48). Strah i nepovjerenje su usko povezani termini, a ako je po čemu osobito poznata ova nova bosanskohercegovačka epoha, poznata je po nepovjerenju i strahu prema povjerenju. Kolektivno nepovjerenje će doista proizvesti nove rizike, a strah će jednostavno nastupiti kao odgovarajuća reakcija ne nesretne okolnosti koje se dešavaju u našem životnom okruhu. Prema tome, može se reći da zbog nepovjerenja, naša mogućnost, ulazak i kreiranje sopstvene mreže postaje utoliko teže.

Zajedno sa nepovjerenjem, koji je označitelj samog rizika, još jedan nedostatak koji se veže sa nepovjerenjem a u neposrednom je uticaju u stvaranju rizika, jesu komunikacijske floskule. Greške, koje se događaju između više od nekoliko recipijenata na određenoj distanci, a proizvedene su u komunikacijskoj šemi, su dostigle svoj vrhunac. Nije čudo što je osmišljen naziv – samac u gomili.

Bosanskohercegovačko društvo neće izgubiti svoj sadržaj i smisao komunikacije zbog prenapučenosti osoba na jednoj teritorijalnoj jedinici, već zato što ne iskorištava potencijal komunikacije sa ovo malo stanovnika koje se još uvijek nije iselilo. Između ostatka koji su voljni učestvovati u ublažavanju tendencije rizika i izgradnji novog “super društva“ koje optira ka novom tipu umreženosti, postoji višestruki niz osoba koje onemogućavaju ove procese, zbog ovog ili onog razloga, njihov udio u komunikaciji je dosta osiromašen te kao da sa namjerom idu ka tome da se na što veći način ugrozi komunikaciona šema i stvori šum na “telefonskoj vezi”. Obje strane tada, progresivna strana i strana ugrožavajućih namjera stupa u sučeljavanje. “Rečeno uobičajenim jezikom, i tim koji šalje poruku i snage koje je ometaju mogu slobodno da se služe tehnikom podvale da bi jedni druge doveli u zabunu. U opštem slučaju ova tehnika će se primjenjivati sa ciljem da se drugoj strani onemogući delovanje zasnovano na čvrstom poznavanju tehnike kojom se služi prva. Obe strane će se stoga služiti podvalom: snage koje ometaju da bi se prilagodile novim tehnikama komunikacija koje razvijaju komunikacione snage, a komunikacione snage da bi nadmudrile politiku koju su već razvile snage ometanja.” (Viner, 1964: 232). Podvala od strane komunikacionih snaga se može koristiti kao odbrambeni mehanizam od potencijalnih rizika koje nameću ometajuće snage. Sve upućuje na to da čak i stvaranje komunikacije uopšte u bosanskohercegovačkom društvu postaje otežavajućim scenarijem, gdje mnogi niti sudjeluju niti učestvuju u unaprijeđenju komunikacionih odnosa. Da li strah i ovdje onemogućava sklapanje komunikacionih odnosa između članova zajednice? “Komunikacije uopšte, a naučno istraživanje posebno, zahtevaju veoma mnogo napora, pa makar to bio i koristan napor, a borba protiv utvara koje ne postoje samo rasipa snage koje treba štedeti. Mi kroz naš komunikativni i naučni život ne možemo ići tukući se s lažnim duhovima.” (Viner, 1964: 233). Dapače, u ovom slučaju, lažni duhovi nisu duhovi, a niti su lažni, već predstavljaju realnu sliku vremena u kojoj sve što se dešava, se dešava sa namjerom da se povuku nevidljive kočnice i zaustavi tok tranzicije ka nečemu drugom. Da li onda strah djeluje kao nevidljiva kočnica samog rizika? Jedno je sigurno, a to jest, da se stvara lančana reakcija između straha proizvedenog iz rizika i nepovjerenja kao izlaznog faktora straha između građana Bosne i Hercegovine. “Poraz svakog društva počinje nepovjerenjem građana u njegove institucije. S druge strane, ako bi se jednim pojmom morao iskazati opći sociološki portret bosanskohercegovačkog društva, onda bi to bio upravo pojam: nepovjerenje. U Bosni i Hercegovini “nepovjerenje” malo po malo postaje stvar opće opasnosti. U ironijskom smislu može se kazati da bi naziv ove cjeline trebao glasiti: “nepovjerenje pojedinca u institucije” kao perspektivne produktore sistema društvenih vrijednosti.” (Tadić et al., eds., 2020: 184). Utopističko

stvaranje društva koje se temelji na bosanskohercegovačkoj matrici života je donekle izvodivo. Iako ne postoji savremena zajednica koja ujedno dijeli naziv utopija, one ipak teže ka tome da se afirmišu kao utopijske zajednice. Rizici su višeslojni, te stvaraju dejstvo domino efekta nad svim članovima društva zajedno sa svime onim što je stvoreno od strane tih samih članova. Putem rizika, stvaraju se novi domeni zaštite, bilo da se radi o zaštiti privatne i javne imovine, digitalnih podataka pa čak i ljudskih života za koje kažemo da nemaju cijenu. Nažalost, sve ima svoju cijenu pa čak i ljudski život, u zavisnosti od toga na kojem se mjestu na globusu nalazite. Bosna i Hercegovina, je kroz historiju bivala upuštena u sve one oblike rizika koje grčevito fiksiraju ljudske živote, institucije i kulturno-historijski pandan na jednom mjestu, paralizirajući ga sve dok se ne trgne svoje ljubavi prema onome što je bilo korišćeno zdravo za gotovo. Bogata kultura istovremeno predstavlja i njen bogat oblik razaranja, čiji razarački karakter biva prosut po samoj kulturi poput bačve nuklearnog otpada u vodu, od strane onih koji veličaju rizik i strah, ali nipošto ga priželjkivajući samom sebi, jer će se njihov nametnuti rizik obiti od njihove glave, stvarajući time bumerang efekt. Epoha straha se može naprimjer transformirati u epohu novog tehnološkog napretka, ukoliko se dokuče počeci samog straha te se naposljetku počne raditi na njihovom razumijevanju i eventualnom anuliranju. “Koliko su spremna na kompromis zajedništva usled ugroženosti koja produkuje strah? U kakve oblike delovanja će se ona organizovati? Da li će strah naterati ljude u iracionalnost, ekstremnost, fanatizam? Do sada strah nije bio osnova racionalnog ponašanja. Zar i ova pretpostavka više ne važi? Nije li strah – za razliku od materijalne bede – veoma nesigurna osnova za političke pokrete? Neće li već slaba promaja kontrainformacija da oduva zajedništvo iz straha?” (Beck, 2001: 73). Doima se nekada, kao da strah u bosanskohercegovačkom društvu, za pojedine političke entitete služi kao poseban instrument bez kojeg njihova nadmoć i materijalna supremacija nad svim ostalim postaje suvišna. Mogli bismo reći sljedeće. Moć, novac i ugled ne ide nauštrb strahu, već je strah novi tip alata, čije ruke traže da budu povlaštene. Da pojasnimo. Običnim smrtnicima, strah kroz rizik, stvara samo nemogućnosti, dok za ugledne ličnosti koje raspoložu sa velikom dozom moći i novca on može poslužiti kako bi se uzdrimala njihova situacija na bolje. To je prisutno u bh društvu kao i svugdje na svijetu, a nove epohalne promjene nisu ništa više od novog doba siromaštva i neprilike.

5.2. Bosanskohercegovačka prekarnost kao novi mrežni rizik

Živjeti u “savremenom dobu” znači živjeti u vremenskom periodu koji njeguje nove oblike proizvodnje, moć i snagu novih tehnoloških dostignuća kao i višestruk sloj poslodavaca, elita i onih proizvođača za koje kažemo da su svugdje neizostavni. Diljem svijeta, a posebno sada kada se nalazimo u trećoj deceniji 21. stoljeća, stvaraju se novi oblici neumreženosti, čiji globalni uticaj premašuje predviđanja svih osoba a njegova karakteristika podrazumijeva nesigurnost. Pojam nesigurnosti je nešto što nije baš poželjno imati u društvu koje je obilježeno mrežom, informacionim tehnologijama i informacijskim kapitalizmom. San svakog dioničara i investitora je kada bi se pojam nesigurnosti potpuno eliminisao, a otvorilo mogućnosti za što većom zaradom. No, san svakog imućnog kapitaliste nije isti spram snova običnog čovjeka, koji traži svoje mjesto pod suncem. Zbog toga, novo doba stvara i nemogućnosti koje se u ovom slučaju manifestiraju u nešto što se zove prekarijat. U nastavku ćemo čuti šta on zapravo znači te zbog čega je nepoželjan u istinskom umreženom društvu. “Ovim pojmom označava se nepredvidivo, neizvjesno i nesigurno stanje koje onemogućava stabilno materijalno i psihičko blagostanje pojedinca i grupe. Prekarnost se okolo nas prepoznaje kroz rasprostranjenost privremenog, fleksibilnog, povremenog i diskontinuiranog zapošljavanja ljudi koji u svojim tridesetim godinama i dalje ovise od roditelja. Nestao je pojam “stalno zaposlenje” ili “stabilnost i sigurnost” života i elemenata kvalitetnog življenja pojedinca. Pošto nemaju “stalno” ili “sigurno” zaposlenje, mladi ljudi su siromašniji od svojih roditelja, ne mogu doći do kredita da bi kupili sebi stan, ne stupaju u bračne zajednice jer nemaju uslova, kasne s potomcima ili ih uopće nemaju, te tako bitno utječu na demografsku krizu društva i krizu društvene potrošnje koja onda guši proizvodnju.” (Lavić, 2016). Vrlo je ironično kako se misli da je novo društvo sa sobom otvorilo nove mogućnosti zapošljavanja, kako su se nove računalne tehnologije vrlo dobro prilagodile ljudskom okruženju na način da sada svaku informaciju koju hitro dobijemo možemo iskoristiti kako bismo uvećali šanse za zapošljavanje i poboljšanje samih sebe. Stvari se ne čine tako jasnim, a sama premisa ovog potpoglavlja jeste ukazati na činjenicu koja se taloži unutar bosanskohercegovačkog društva, a predstavlja prekarnost i prekarijatizirani način razmišljanja. Prekarni radnici su “društveno isključeni“ radnici, a o tome će se detaljnije govoriti malo kasnije. Ne smije se izgubiti iz vida činjenica da prekarni radnici nisu radnici koji odbijaju raditi i unaprijeđivati sami sebe, već su onaj tip radnika čije inicijalne mogućnosti ne prevazilaze stanje prosječnog, što znači da je vrlo uzak prostor napretka, a čak i oni uporni koji su spremni žrtvovati svoje slobodno vrijeme namijenjeno za odmor i relaksaciju kako bi uvećali svoje poslovne šanse, su često ostavljeni u prašini statusa quo. Nisu ni gore ni dole, zlatna sredina ih obilježava, mada ta sredina na kojoj se nalaze, niti je zlatna a nekada se nalaze i

ispod same nje. Svi mogu tokom svog života postati prekarnim radnicima, a oni koji misle da nisu nikada bili prekarni radnici se varaju, jer kroz vrata prekarnosti prolaze svi. “Jedan odgovor je “zapravo svi”. Moglo bi se dogoditi svima kada bi pali u prekarijat, ako se dogodi nesreća ili šok oduva zamke sigurnosti na koje su se mnogi počeli oslanjati. Prema tome, moramo zapamtiti da prekarijat ne čine samo žrtve; neki ulaze u prekarijat jer ne žele dostupne alternative, neki zato što odgovara njihovim posebnim okolnostima u to vrijeme. Ukratko, postoje sorte prekarijata. Neki ulaze u prekarijat zbog nezgoda ili promašaja, neki su utjerani u njega, neki ulaze nadajući se da će to biti odskočna daska za nešto drugo, čak i ako ne nudi izravan put, neki odlučuju biti u njemu instrumentalno – uključujući starije osobe i studente koji jednostavno žele dobiti malo novca ili iskustva – a neki kombiniraju prekarijatsku aktivnost s nečim drugim, kao što jest sve češće u Japanu. Drugi smatraju da ono što su radili godinama, ili ono što su trenirali da rade, postaje dio nesigurnog prekarijatnog postojanja.” (Standing, 2011: 59). Umreženo društvo i njegov sistem raspodjele rada može poroditi nestabilno radno stanje, što se naravno i očituje u prekarnosti. Sam pojam prekarijata indikativno ima “psihološki yoyo”, te djeluje poput same te igračke, gdje se raspoloženje prekarnih radnika, a većina ih predstavlja mlađe osobe, čas spušta dole čak diže gore, koncima poslovne mogućnosti. Prekarni radnici su radnici “obojeni” elementima frustracije, anksioznosti, a sve to prouzrokuje nestabilno okruženje za zaposlenjem. Ipak, i okruženje je uvjetovano ljudskim ponašanjem, te se ne smije sav teret nestabilnosti prebacivati na cjelokupno društvo. Vjerovatno smo više puta čuli uzrečicu od starijih, kako ima posla ali neće da se radi. To donekle predstavlja istinu, dok današnji mlađi naraštaji pokušavaju pronaći zaradu izvan države Bosne i Hercegovine ili putem digitalnih platformi poput Youtube-a, TikToka (koji je danas itekako popularizovan), Instagrama i sl. Sve to predstavlja oblike prekarne zarade, jer niko nama ne garantuje da ćemo se obogatiti od Instagrama ili TikToka. Bitcoin kao najočitiji primjer, predstavlja lutriju, jer da on zaista donosi toliku zaradu sa velikom sigurnošću, onda bi svi svoje uštedevine investirali u Bitcoin. Dakle, kako je naglašeno, to sve predstavlja neizvjesno i nesigurno poslovanje, u prijevodu – prekarno. Takav oblik razmišljanja rađa ono što Guy Standing naziva – *Prekarijatizirani um*. “Prekarijat je definiran kratkoročnošću koja bi mogla evoluirati u masu nesposobnosti dugoročnog razmišljanja, uzrokovana malom vjerovatnošću osobnog napredovanja ili karaktera građenja karijere. Grupe vršnjaka to mogu akcentirati prijetnjama ostraciziranošću onih koji se ne pridržavaju normi ponašanja. Napisana pravila o tome što je urađeno i što nije nameće velike troškove nekonformistu.” (Standing, 2011: 18).

Kao što je nekadašnji proletarijat imao dosta “skućene” poglede na svijet, prekarijat, sa izuzetkom i s pomoću nove računalne tehnologije se i ne razlikuje toliko od proletarijata. Možemo reći da je to gotovo ista forma sa izuzetkom korištenja nove tehnologije. Pametni telefoni su “ubrzali” način na koji prekarijat razmišlja, gdje sada u umreženim društvima, u koegzistenciji sa novim uređajima, prekarijat ubrzava svoje neposlovanje, nesigurnost i nemogućnost sklapanje braka. Nepravilna i neefikasna umreženost stvara osobit vid neumreženosti, gdje prekarijat biva gurnut na granicama periferije grada, ležeći na provinciji poput ležećeg policajca i čekajući da neko pređe preko njega. Ovo bi značilo da prekarijat postaje tek onaj dio društveno isključenih koji nisu mogli zadovoljiti uslove i potrebe novog umreženog društva te sada plaćaju cijenu, tako što bivaju ostracizirani od strane svih ostalih koji su uspjeli o ovom novom društvenom konglomeratu. Ali, biti u stanju prekarnosti ne znači pomiriti se sa tom sudbinom do kraja svog biološkog života. Uvijek postoji trenutak koji se može iskoristiti kao konopac koji će pomoći da se uzdignemo iznad dubokih voda prekarnosti. Pitanje je kada i kako iskoristiti taj konopac, a u posebno se to pitanje nameće za bosanskohercegovačko društvo. Sljedeće na što se trebamo ukratko osvnuti, jeste na pitanje šta se sve može smatrati prekarnim radom? “Prekarnim radom se može smatrati svaki oblik nestandardnog rada, rada koji odudara od situacije tradicionalnog modela zaposlenja: stabilnog radnog mjesta s punim radnim vremenom gdje radnik ima jednog poslodavca po čijem nalogu radi, posao traje kontinuirano kroz cijelu godinu i radnik očekuje da će biti zaposlen na neodređeno te uživa određene beneficije i oblike osiguranja”. (Starčević, 2014: 39). Blagorečeno, nestandardni oblik rada, a posebno u društvu kakvo je bosanskohercegovačko, predstavlja onaj dio rada koji je izražen većinski u privatnom sektoru poslovanja. Mnogi rade za jednog ili više od jednog privatnika, na mjestima poput restorana kao kuhari ili po kafićima kao konobari, a često i iza šanka. Rad na građevini je također pretežno poznata pojava privatiziranog rada, gdje sami rad iziskuje dosta fizičke snage i energije, plaće su ispodprosječne a mogućnost zadržavanja na tom datom mjestu na jedan duži vremenski period nije zagarantovano. Također, kada se govori o prekarijatu kao onom dijelu mrežnog uređenja koji ne zadovoljava njegove potrebe, treba istaći da prekarijat ne donosi novi val nezaposlenja, dapače, zaposlenost je tu, mnogi rade, a ako je potrebna radna snaga, definitivno će doći do samog uvoza nje na ovaj ili onaj način. Biti radnik ne znači nužno biti “stopljen sa sredinom” u kojoj se nalazi, na radnom mjestu, sa ljudima koji dijele radni prostor sa tim istim radnikom. Upravo tu dolazi do pojave društveno isključenih, sada, gdje je alijenirajuće dejstvo prisutno i na radnom mjestu. Manuel Castells, također govori o toj vrsti zaposlenja, gdje mnogi rade za neku vrstu plaće ali potpadaju pod rubriku društveno isključenih. “Usporedni podaci

pokazuju da u svim urbanim društvima većina ljudi i/ili njihovih obitelji radi za neku plaću, čak i u siromašnim dijelovima siromašnih zemalja. Pitanje je kakav je to posao, za kakvu plaću i u kojim uvjetima rade? Događa se da masa generičke radne snage cirkulira obavljajući različite poslove, sve više povremeno, bez ikakvog kontinuiteta. I tako milijuni ljudi čas imaju, čas nemaju plaćeni posao, a ako ga imaju, onda je to često posao koji se ne prijavljuje ili, u sve većem broju, najniža vrsta posla u kriminalnoj ekonomiji.” (Castells, 2003: 368). Ovom izjavom, Castells indirektno potvrđuje prisutnost prekarnosti u sadašnjim urbanim sredinama, na koji način se on pojavljuje i manifestira te kako cirkuliše radna snaga. Akcentirajući na sadržaj samog rada, što se točno radi i na koji način se obavlja taj posao jeste nešto na čemu se mora pridodati više pažnje. Svaka kula od karata ima tačku pomaka putem koje je omogućeno njeno rušenje. Rušilački karakter je prisutan kod prekarijata u smislu da se prekarni radnici, voljno ili pod prisilom, samouništavaju zbog svog ličnog neuspjeha. Autodestrukcija je tek popratni dio posljednjeg nivoa prekarnosti. “Nadalje, gubitak stabilnoga zaposlenja i slaba sposobnost pogađanja za posao u mnogih radnika dovodi do učestalijih kriza u životu i životu njihovih obitelji. Krize se obično izražavaju kao: privremeni gubitak posla, osobne krize, bolest, ovisnost o drogi i alkoholu, radna nesposobnost, gubitak imovine, gubitak kredita. Mnoge od navedenih kriza nadovezuju se jedna na drugu stvarajući silaznu spiralu društvene isključenosti ili nešto blisko onome što sam nazvao “crnim rupama informacijskog kapitalizma”, iz kojih se, govoreći jezikom statistike, čovjek vrlo teško izvuci.” (Castells, 2003: 368). Mnogo je poražavajuća činjenica što je prekarnost sve više izraženija kod mladih obrazovanih osoba, a čija mogućnost zaposlenja se ne može trenutno nadomjestiti bijesom koje oni osjećaju. Crne rupe informacijskog kapitalizma trasiraju put nestabilnim radnim mjestima, diskutabilnim plaćama čiji je iznos nedovoljan kako bi se izmirile osnovne životne potrebe, psihičkim nelagodama koje svi pojedinci preuzimaju na svojoj koži kao jedina “racionalna” reakcija na samu prekarnost, ali istovremeno te iste crne rupe informacijskog kapitalizma su stvorene i postaju sve više udubljene zahvaljujući ovim faktorima koje smo pobrojali. Nejasno je do koje će granice prekarnost sezati u bosanskohercegovačkom društvu, jer tek sada ono uzima svoj početni mah. Ako sve kasni u Bosni i Hercegovini, od tehnoloških olakšica pa sve do uspostave novog obrazovnog sistema koji ne operira na pukom slaganju informacija u jednu cjelinu koja je besmislena, onda i prekarijat zauzima svoju početnu poziciju, tačnije tek sada je krenuo trčati i “prosipati” svoju gorčinu po cijelom teritoriju. Pitanje je samo, da li će opet biti stvoren scenarij nezadovoljstva, kao onaj u 2014. godini, čiji odlazak na ceste i stvaranje demonstracija predstavlja tek svirepi odraz unutrašnjeg nemira svih prekarnih radnika. “Te scene su već viđene

proteklih godina – a to je u februaru 2014. bio događaj u našoj zemlji gdje su se pojavile dvije skupine: prevareni radnici propalih bosanskih preduzeća i mladi ljudi bez budućnosti. Ovu društvenu skupinu neki razumijevaju kao potencijalnu društvenu bombu.” (Lavić, 2016).

5.3. Novo dijete informacijskog kapitalizma – nadzorni kapitalizam kao novi oblik globalnog rizika

Kako smo sve više izloženi današnjim novim tehnologijama, njihovim mogućnostima i sadržajima, ne možemo a da ne stanemo i upitamo se, da li su zaista ove nove informacione tehnologije tu kako bi nam pomogle a da ne potraže ništa zauzvat. Barem to čine oni koji su sposobni da kritički promišljaju te za razliku od onih koji samo traže proizvode, ovi prvi traže njihovo razumijevanje. Kompenzacija je oduvijek bila jedna od češćih ljudskih karakteristika sa kojima raspoložu, tako da bi i u ovom slučaju se očekivala neka vrsta kompenzacije prilikom korištenja novih tehnologija. Nadzorni kapitalizam tu zauzima svoju dobro “zasluženu” poziciju te donosi a i odnosi nešto što je ljudsko, a o čemu će biti više riječi kasnije. Sam naslov ovog potpoglavlja se ne odnosi toliko na bosanskohercegovačko društvo koliko bi trebalo, ali postoje indicije za koje možemo vjerovati da je nadzorni kapitalizam tu, prisutan u bosanskohercegovačkoj zajednici u svom najoštrijem obliku. On poprma različite oblike i definicije, a ovdje ćemo se poslužiti sljedećim njegovim definicijama, iako ne postoji jedna univerzalna definicija za sve što opisujemo ili pokušavamo da opišemo. “U svojoj srži nadzorni kapitalizam jeste parazitski i autoreferencijalan je. Oživljava staru sliku Karl Marxovog kapitalizma kao vampira koji se hrani radom, ali s neočekivanim obratom. Umjesto rada, nadzorni kapitalizam se hrani svakim aspektom iskustva svakog čovjeka.” (Zuboff, 2019: 15). Putem rada, a to ne mora nužno podrazumijevati klasični rad na poslu, iako i on ulazi u takvu vrstu, mi stvaramo informacije koje su vrijedne nadziranja, a putem njih nadzorni kapitalisti dobijaju zeleno svjetlo da to eksploatišu, na način kakav priliči klasičnom izvitoperenom kapitalizmu. Ljudsko iskustvo je neprocjenjivo, a sve ono što čovjek akumulira tokom svog životnog ciklusa, a pretežno se misli na iskustvo, biva povučeno i prerađeno u informacije vrijedne ogromne sume novca. Poput ljudskog života, informacije su neprocjenjive, paradoksalno, dok se njihove cijene nude najvećim globalnim trgovcima, često elitama, koji su spremni platiti tu visoku cijenu. Zahvaljujući informacijskoj tehnologiji, nadziranje je olakšano i omogućeno. “Informacijska tehnologija omogućuje običnim ljudima snimanje i javno objavljivanje raznih događaja, te pružanje dokaza o raznim zlostavljanima kojima su bili izloženi; na taj način informacijska tehnologija pomaže slabijima da se zaštite od ugnjetavanje jačeg. Međutim, u isto

vrijeme, informacijska tehnologija pomaže jačim – nositelja ekonomske moći i raznih institucija – da uvedu učinkovite sustave potpunog nadzora i kontrole slabijih. Drugim riječima, informacijsko društvo pokazuje tendenciju kretanja prema *Društvu nadzora*, što zapravo znači prema totalitarnom društvu.” (Radovan, 2006: 1). Umreženo društvo nije društvo koje proizvodi totalitarno ustrojstvo, niti bi trebalo ali postoje rizici koji su očigledno neizbježni. Nadzorni kapitalizam, kao jedan od primarnih rizika koji se očituje i procesuiraju od strane kritičke mase, je novi način zarade, ekskluzivan eliti, jer samo oni očigledno mogu da umnogome profitiraju od njega. Ovdje nije ni bosanskohercegovačko društvo sigurno, a misli se od nadzornog kapitalizma, te se svakodnevno izvlače oblici ponašanja, načini mišljenja i način na koji se obavljaju određene radne aktivnosti. Mi, u doslovnom smislu, emitujemo signale koji mogu nadzorni kapitalisti “nanjušiti”, te uz pomoć vlastitih tehnologija, uspješno eksploatirati i u konačnici efikasno razumjeti način ljudskog djelovanja, što je možda i od ključne važnosti. “Iako nam izreka govori “Ako je besplatno, onda ste vi proizvod,” to je također netačno. Mi smo izvor ključnog suficita nadzornog kapitalizma: objekti tehnološko naprednog i sve više neizbježne ekstrakcije operacije sirovina. Stvarni kupci nadzornog kapitalizma su poduzeća koja trguju na svojim tržištima za buduće ponašanje.” (Zuboff, 2019: 17). Svaki put kada otvorimo naše mobilne aplikacije, poput Instagrama, Vibera ili Fejsbuka, mi otvaramo sami sebe. Naši interesi će rezultovati u tome kakve će nam ponude izgledati. Svaki put kada se ulogujemo u naše račune na stranicama namijenjenim za vršenje mikrotransakcija, ponude koje nam bivaju ponuđene bivaju sukladne našoj potražnji i interesima. Upravo tu se pravi distinkcija, između proizvoda koji će biti kupljeni i osobe koja emituje signale interesa. Informacija je satkana od višeznačnosti, unutar nje postoji potpuno novi govorni sistem koji tek treba da se dešifruje. Oni koji će to učiniti su nadzorni kapitalisti, povlaštene elite, u cilju da spoznaju čovjekovo kretanje i razmišljanje, dok proizvodi koje plasiraju su obični mamci za ribe koje tek trebaju da se ulove (misli se na nas). “Nadzorni kapitalisti znaju sve o nama, dok su njihove operacije osmišljene da budu nama nepoznate. Oni skupljaju velika područja novog znanja od nas, ali ne za nas. Oni predviđaju našu budućnost za dobrobit drugih, a ne za našu. Sve dok je nadzornom kapitalizmu i njegovim budućim tržištima ponašanja dopušteno napredovati, vlasništvo nad novim sredstvima modifikacije ponašanja pomrači vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju kao vrelo kapitalističkog bogatstva i moći u dvadeset i prvom stoljeću.” (Zuboff, 2019: 17).

Gotovo je nemoguće ne povezati se na internet ili uvesti neki uređaj u svoje domove koji će pomoći pri bržem spajanju na internet. Dijeljenje Wi-Fi konekcije između članova obitelji, prijatelja i redovnih poznanika, omogućuje stupanje u novu internetsku arenu eksploatacije, gdje će mnogi

kad tad odati neke svoje želje i preferencije. Dakako da ne rade svi na istom principu, te nekolicina uvijek koristi lažne podatke, kako bi izbjegli digitalnu eksploataciju i monitoring. Ali, većina se još uvijek služi internetom, ne kao svojim privatnim igralištem, već kao mjestom u kojem obavlja svoj „sekundarni život“. Nadzorni kapitalizam otvorenih ruku prihvata takav stil igre, udomaćuje ga, te konačno, tretira kao svog prijatelja. Pandemija uzrokovana Korona virusom je otvorila vrata novim sredstvima za proizvodnju iskustva, Google pretraživačkim alatom, gdje su mnogi, ali ne svi, uspješno premjestili svoju svakodnevnicu u digitalnu dimenziju. Sve što se radilo, radilo se u “korist” suzbijanja vremena, namijenjenog da se provede u kući, a čije suzbijanje je vršio naš digitalni saputnik Google. Internetske blagodati su kratkoročne, ili bar tako mislimo, dok su mnoge razvijene društvene zajednice koncipirale svoju novu životnu matricu uz pomoć digitalnih tehnologija. Nisu se nove tehnologije prilagodile čovjeku, već se čovjek prilagodio njima. “Zašto bismo uopšte izlazili iz kuće, ulazili u automobil i saobraćajnu gužvu, gubili vreme tražeći mesto za parkiranje i onda traćili sate šetajući po ogromnim tržišnim centrima, kad sve što nam je potrebno (a često i mnogo više od toga) možemo dobiti udobno zavaljeni u fotelju ili u stolicu koja se nalazi ispred našeg računara. Recimo, Amazon.com nudi na prodaju više knjiga nego najveći lanci ogromnih knjižara koji se nalaze širom Amerike kao što su Borders ili Barnes and Nobles. Umesto da fizički odete u te ogromne prodavnice, sada je dovoljno da dva-tri puta kliknete mišem, a pomoću tastature ispišete broj svoje kreditne kartice i adresu na koju želite da vam se roba isporuči.” (Ricer, 2009: 376). Zašto bi se sada služili računarom kada bismo mogli kupiti jeftiniji uređaj koji može činiti gotovo iste stvari poput računara, a misli se na pametni telefon. Preko njega možemo vršiti razne transakcije, ali smo isto tako podložni nadzornom kapitalizmu. Možda su sada nadzorni kapitalisti svoje resurse uspjeli preusmjeriti na sva čovjekova “mobilna delanja”. Shvativši da recipijent ne provodi više toliko vremena za laptopom ili računarom, svi mentalni kapaciteti, zajedno sa velikim budžetom, su iskorišteni zarad boljeg poznavanja čovjeka koji je svoj interes preusmjerio ka pametnim telefonima. Novo tržište pametnih telefona, je otvorila vrata novim mjestima revidirane prvobitne akumulacije kapitala. Lišiti recipijenta mogućnosti razumijevanja nove informacione tehnologije bi predstavljalo olakšicu za nove nadzorne kapitaliste koji bi mogli akumulirati kapital brže i bez ikakvih poteškoća. Onaj koji posjeduje *novu znanje* posjeduje moć i sposobnost kontroliranja, manipuliranja a u konačnici i stvaranja novih oblika ponašanja i razmišljanja. “Oni koji posjeduju relevantna znanja o drugima, posjeduju moć nad njima, i oni mogu tu moć rabiti i zlorabiti na razne načine. Intenzivno prikupljanje podataka, posmatranje i nadziranje olakšavaju manipuliranje ljudima i omogućavaju stvarnim nosiocima

moći da oblikuju društvenu stvarnost na načine koji služe njihovim interesima, ali koji mogu lako voditi prema totalitarnom društvu.” (Radovan, 2006: 13). Naravno da se nadzorni kapitalisti neće poslužiti riječima poput totalitarnosti, jer smatraju da sa njima živimo u jednoj “demokratskoj” zajednici, gdje su svi jednaki kako pred zakonom tako i pred ekonomskim mogućnostima. No, ne čini nam se baš tako, jer da su svi jednaki u svakom pogledu, ne bi postojala društvena diferencijacija između bogatih i siromašnih. Dapače, tolika je diskrepancija između imućnih i “sirotinje”, gdje ne možemo a da se ne zapitamo, kako uopšte siromašniji sloj ima pristup toj vrsti tehnologije? Profiliranje ličnosti i svrstavanje ih u kategorije i podkategorije je jedna od mnogih djelatnosti kojima se bave nadzorni kapitalisti. Doista je stvoren jedan digitalni panoptikon, u kojem nekolicina promatra većinu, bez da većina ima znanja o tome da ih neko drugi promatra i bilježi sve što rade. “Svojim svakodnevnim aktivnostima neprestano stvaramo podatke koje možemo bilježiti raznim uređajima. Na primjer, kada plaćamo kreditnom karticom, stvaramo podatke koji pokazuju na šta mi trošimo naš novac i koju količinu novca trošimo. Svaki takav podatak za sebe ne govori mnogo; no na temelju zbirke takvih podataka okupljenih zajedno, moguće je oblikovati “portret” osobe; takvi su portreti obično pod nazivom “profili”. U tehnookonomski jačim zemljama prikupljanje podataka za komercijalne svrhe je postala normalna poslovna aktivnost.” (Radovan, 2006: 2). Bosanskohercegovačka zajednica je, kao i mnoge druge, podložna kapitalističkom nadzoru. Umrežena zajednica ne trpi kolotečinu nadzornog kapitalizma. Nove elitističke snage preusmjeravaju svoje napore prema društvima koja se još uvijek nisu izgradili kao umrežena društva, njihovi potencijali su zanemarni i informaciona tehnologija korištena isključivo u svrhu ispunjenja konzumerističkih prohtjeva. Takvo je nažalost današnje bosanskohercegovačko društvo. Ispunjeno samcima u gomili koji ne shvataju da svaki njihov korak biva praćen od strane onih koji diktiraju budućnost svih samaca. To je također jedna od mnogih karakteristika nadzornih kapitalista. Posjedovati određene tehnike da se projektuje nečija budućnost je izrazito opasna sposobnost, a nadzorni kapitalisti je usavršavaju iz dana u dan, kako bi što više osoba držali u šaci i crpili ogroman kapital iz njih. “Baš kao što je industrijska civilizacija procvatala nauštrb prirode i sada prijeti tako što će nas koštati planete Zemlje, informacijske civilizacije oblikovane nadzornim kapitalizmom zajedno sa novom instrumentalnom moći, napredovat će na račun ljudske prirode i prijetit će nam koštanjem naše ljudskosti.” (Zuboff, 2019: 18).

5.4. Nova bosanskohercegovačka medijska pozornica – katalizator rizika i neumreženosti

Sve češće smo izloženi novim medijskim sadržajima preko kojih mislimo da bivamo obaviješteni. Dvadeset i prvo stoljeće je donijelo nove blagodati zajedno sa novim informacijskim tehnologijama, koje su ujedno i omogućile obradu i prijenos ogromne količine podataka, kako na jednom dijelu planete, tako i na drugom, zahvaljujući moći računalnih tehnologija. Pored moći računalnih tehnologija, medijska moć, čija krivulja presijeca pojmove poput, izvrgavanje, manipuliranje, pa čak i stvaranje novog koje je po svojoj vrijednosti niže. Iako bi mediji trebali prvenstveno biti ogledalo sredine koje prikazuju, kroz svoje “durbine” ono što se doista događa, često, slike koje nam se ukazuju pred očima predstavljaju laž, dok te same neistinite pojave mogu lično uticati na samu čovjekovu percepciju. To je ustvari i sama poenta medija, njihov inicijalni plan, dok je zarada oduvijek bila sekundarna. Zbog čega uopće i spominjemo medije o ovom dijelu rada? Oni su svojevrsni kreatori novih rizika. Biti umrežen znači biti dobro obaviješten i osvješten sredine u kojoj pojedinac živi. Ako mediji mogu postati novi interpretatori stvarnosti, zašto se onda i uopšte truditi da osmislimo našu vlastitu? “Život u slikama, okruženost ekranima, televizijskim, kompjuterskim, nadzornih kamera, minijaturnim ekranom mobitela, postavlja nužno pred ljudski pogled jedan novi horizont, Virillio taj horizont naziva vještačkim, koji biva zamjena za onaj najprirodniji koji čovjeku pripada a kojega napretkom tehnike sve više gubi. To “oglašava nadmoć medijske tehničke perspektive” koja reinterpretira stvarnost, te uopće samih medija kao odvažnih interpretatora, što znači da se u toj situaciji i “laž odvažila.” (Sofradžija et al., ed., 2022: 176). “Ekranizirana svijest” priljepljuje gledatelja za sami ekran, gura ga u hipnotički trans i ne dozvoljava mu da se odvoji od njega samog. Šta se emituje na ekranu zavisi od toga što je za medije relevantno, što je trenutno „aktuelno“ i što bi trenutno trebalo predstavljati ekskluzivnu vijest. Bosanskohercegovački mediji prate gotovo istu formulu te stvaraju vlastite strahove za gledatelje, imaginarne rizike te sprječavaju u kreiranju umrežene zajednice, koja gaji osjećaje prema prosperitetu. “Bosanskohercegovački mediji imaju intenciju negativnog prije nego pozitivnog pristupa gotovo svim temama, antisocijalnog prije prosocijalnog i skandaloznog prije uozbiljenog i objektivnog. Autor Gerbner kaže u teoriji kultivacije da često medijska prezentacija rizika ne reflektira društvenu stvarnost. Malo bude stvarno utemeljenih informacija, podataka, činjenica, fakata... Tako se desi da ako s nečim mediji pretjeruju to onda vodi do medijske prezasićenosti, kognitivne prezasićenosti, nerazumijevanja i paradoksalno – do pravog neznanja u toj materiji u kojoj se tako puno govori, piše, snima, slika... I to onda postane dobro i pogodno tlo za manipulaciju.” (Čengić, 2023). Vijesti su oduvijek bile most između gledatelja i događaja, čiji

gledatelji postaju svjedocima tih nemilih događaja, ali iz okrilja svojih domova. Medijska djelatnost se ogleda u tome da se prvobitno stvaraju materijali vrijedni gledateljske pažnje, njihovih klikova te stvaranje pregleda od kojih će medijske kuće profitirati. Nove vrste strahova istovremeno produkuju mediji, a kao najbolji svjedoci toga, imali smo priliku sudjelovati kao gledatelji, ili bolje reći, kao recipijenti koji su bili bombardovani vijestima o Korona virusu za vrijeme pandemije. Svaki dan su ljudi uključivali programe kako bi pratili nova dešavanja u svijetu i u svom okruženju, pogođena od strane virusa Covid-19, te im je primarni razlog zbog čega su se uopšte uključivali u ovakve programe, jeste da bi provjerili broj mrtvih od samog virusa. Sve je to udvostručilo snagu straha i moći koji mogu mediji stvoriti za sebe i od sebe, dok se bosanskohercegovačko društvo gušilo u toj vrsti “magle”, sačinjenoj od straha i iracionalnosti. “Kaže se općenito, što je više informacija manje je znanja i manje je smisla, još je to uočio Baudrillard. Prema teoriji agenda settingsa – mediji imaju funkciju da definiraju naš svijet, to je bitno zbog toga što mediji tada sami naturaju – kaže se koloniziraju stvarnost – i nameću teme, aktere, ideje, a to ne mora uopće biti realno tako, da su to teme, akteri i ideje. Stoga je povratak realnom životu najbolja moguća stvaralačka ideja u Bosni. Ko je prihvati izbjeci će stres, depresiju, anksioznost i opći osjećaj beznađa.” (Čengić, 2023). No, stvari se ne čine onakvim kakvim jesu, je uzrečica koja bi se mogla najbolje pripisati današnjim masmedijskim konglomeratima. Virtualna realnost je mjesto koje je podložno višestrukoj promjeni. Programeri i razni dizajneri video igara, uz potpomagajuće programe imaju sposobnost da dizajniraju, modifikuju te daju značenje onome što su konstruisali, u prostoru koje je podložno preoblikovanju. Isto tako, medijski magnati imaju moć i sposobnost da oblikuju realnost, vanjsku sredinu na način kako to odgovara njima i njihovom trenutnom raspoloženju. Ako život budemo tretirali kao video igru, onda će on to zaista i postati. Svaki životni stadij je nivo (level), ili etapa, koja se mora pobijediti, njen sadržaj pokoriti i označiti ga kao mjestom koje je podčinjeno “igraču”. Igrači su medijski magnati, koji pokoravaju vanjsku sredinu i njegove recipijente svojim nametnutim i unaprijed programiranim sadržajima, preoblikovanim u medijske sadržaje. Kako će primiti te medijske sadržaje ovisi o tome kako će ih pojedinci analizirati, i uopšte, da li su sposobni da ih analiziraju. Kritička oštrica svih bosanskohercegovačkih pripadnika je otupila, a možda je nikada nije ni bilo? “Primjerice, uvjerenja, stavovi i ponašanja dijelovi su određene psihosocijalne mreže pomoću koje imamo iskustva, analiziramo ih, vrednujemo i tako obnavljamo ili popravljamo navedenu mrežu. Stalno ulaženje i selekcija informacija uglavnom služe za održavanje postojećih uvjerenja i načela, ali količina i sadržaj novih informacija može i mijenjati postojeću mrežu i načela, a nekad ih jednostavno i razoriti. U smislu

kritike i analize masmedija, otpornost naše mreže ovisi o našoj sposobnosti, ali i o vanjskim elementima, pa čak i o biokemijskoj reakciji na određene podražaje i iskustva.” (Vertovšek, 2023: 119). Kako bismo popravili bosanskohercegovačku mrežu, koju još uvijek gradimo, moramo se prvenstveno trgnuti medijske iluzije i stvoriti osobnu stvarnost. To će biti prva faza razvoja, dok se za ostale moramo brinuti tek kada porazimo ovu prvu. Ne možemo napredovati u drugu etapu (level), ako ne pobijedimo prvu. Tako važi pravilo svake video igre.

5.5. Prema utopističko nerizičnom društvu – od mrežnih rizika do mrežnog blagostanja

Kao antiteza do sada navedenog u prijašnjim potpoglavljima, ovdje ćemo više vremena provesti u tome da pružimo one elemente mjera i mogućnosti koje mogu da se poduzmu kako bi se izgradilo društvo u kojemu ne vlada strah od digitalnih tehnologija, već društvo u kojemu se čovjek ne suprotstavlja mašini. Zbog čega bi joj se uopšte suprotstavljao ako je on sam izgradio u cilju poboljšanja vlastitog života. Rizično društvo ne mora nužno biti društvo koje je postapokaliptično, gdje su sve stvari suđene da vode u propast. Društvo rizika može a i ne mora postati konzumerističko, u kojem se konzumiraju strahovi kako bi se ublažila nervoza i nesigurnost u samu budućnost. Čak i Beck (2001: 69) misli da “rizično društvo je u tom smislu i društvo nauke, medija i informacija. Stoga se u njemu otvaraju novi antagonizmi između onih koji proizvode definicije rizika i onih koji ih konzumiraju.” Ovaj put, stvaranjem svijesti kod pojedinaca da rizici ne moraju da se konzumiraju je od izrazite važnosti, jer prilikom upotrebe svake nove digitalne tvorevine, trebalo bi se bar pročitati uputstvo koje dođe zajedno sa njom. Pod tim se misli, da se prestane konzumirati značenje svakog novog tehnološkog oblika, već, upoznati se prvo sa značenjem pa tek onda ustvrditi da li će ono postati pogubno za konzumiranje, ma šta god pod pojmom konzumacije mislili. Pod novim oblicima podrušvljenosti mislimo i na implementaciju tehnologija koje ne moraju biti eksploatisane kako bi se lančana reakcija eksploatacije produžila i kod samih ljudi. Računalna tehnologija, digitalni mediji i nove informacione komponente mogu pomoći kada god mislimo da nas je vanjsko okruženje “izostavilo” i “napustilo”, onemogućilo nam širu participaciju u zajednici u kojoj živimo. “U odsustvu čvrstog, koordinisanog upravljanja na državnom i međunarodnom nivou, pojedinci i grupe sve više koriste digitalne mreže da bi se osnažili za pronalaženje rešenja, promene i prevazilaženje razlika i podela.” (Čejko, 2019: 126). Ako su nove informacione tehnologije pomogle pri neutralisanju regionalnih, državnih, međudržavnih pa i na kraju globalnih ograničenja, ne vidimo razlog zbog čega bi one morale biti izostavljene iz svih

oblika društvenosti. Biti online i offline, znači odrediti kada i kako se služiti novim oblicima tehnologije. Prekoračenje toga bi značilo uspostaviti vlastiti sistem tehnoloških vrijednosti, gdje je on jedini valjan i superioran naspram svih ostalih. Takva vrsta autoritarnosti je nepoželjna te ona sama stvara rizik i strahove od tih istih rizika. Kroz svaku “epohalnu promjenu” uviđamo tendenciju odbacivanja, dok se novo mrežno ustrojstvo doima irelevantnim za mnoge. Njen sadržaj je nerazuman, jer mnogi odbijaju da je razumiju zbog nekih svojih osobnih “razloga”. Ponos i ignorancija su s razlogom postali novi grijehovi, koji zaustavljaju dalekosežne vidove te stvaraju kratkoročne ignorante. “Mreža za sve nas može da predstavlja ličnu, individualnu i društvenopolitičku šansu. Kao takvu moramo i da je opažamo i da se njome služimo na način koji je koristan za nas i za naše društvo. Pritom bi internet trebalo da bude više usmeren na naš život u fizičkoj realnosti, umesto da samo proizvodi veštačke svetove koji nam se prečesto mešaju u stvarnost.” (Kacer, 2019: 368). Umjetna inteligencija, sajber proctor, sajber svijet, pametni telefoni, mogu a i ne moraju postati agresori naših ličnih života. Ugroziti njihovu egzistenciju ili našu bi značilo ubistvo njih ili nas. Doista je nepotrebno upuštati se u takve nerazumne igre, zbog toga što je čovjek oduvijek bio kompromisno biće. Kada se god neka civilizacija nalazila u gabuli, uvijek je pronalazila rješenje ili istrajala u tome. Rizici mogu postati djeljivi. Naše nevolje prouzrokovane novom tehnologijom mogu biti preusmjerene prema drugom društvu, poput oblaka koji nosi sa sobom kišu. “U meri u kojoj se rizici modernizacije pojačavaju i generalizuju i time ukidaju preostale zone ne-pogođenosti, rizično društvo (za razliku od klasnog društva) razvija jednu tendenciju ka objektivnom ujedinjenju pogođenih u globalnim rizičnim položajima. U graničnom slučaju su tako prijatelj i neprijatelj, Istok i Zapad, iznad i ispod, grad i zemlja, crno i belo, Jug i Sever izloženi istom pritisku rastućih rizika civilizacije. Rizična društva nisu klasna društva – to dovoljno ne kazuje. Ona u sebi sadrže baznodemokratsku razvojnu dinamiku, koja prelazi granice, kroz koju su ljudi saterani u jedinstven položaj civilizacijskog samougrožavanja.” (Beck, 2001: 70). Kroz svaku kriznu situaciju uviđamo šematski prikaz rješenja, mapiranu datoteku unutar koje se nalazi “protupožarni“, program koji se implementuje na jednom sistematskom nivou. Moguće je dijeljenje tih vrsta datoteka ostalim zajednicama, koje se nalaze u gotovo istom blatu bez dna. Bosanskohercegovačko društvo se guši u živućem pijesku, gotovo niko mu ne pruža pomoć i ne dozvoljava mu da se iskopra iz njega. Osmislimo tu sliku na sljedeći način. Iznad površine pijeska, unutar kojeg se kopra bosanski svakodnevac, nalaze se predstavnici međunarodnih nacija koji ne žele dodati konopac kako bi se izvukao bosanski svakodnevac. Ispod

površine pijeska, dole u dubini, nalaze se unutarnje “sile“ koje povlače svakodnevnca u tminu tehnološkog straha i novo doba rizika.

Šta god mislili o današnjici, stvar je gotovo jasna. Okruženi smo raznim vidovima tehnologije sa razvijenim kolažom multimedijских sadržaja, od kojih većinu možemo smatrati nepotrebnim za naš rast i razvoj u društvu u kojem živimo, ili u društvu u kojem ćemo tek živjeti. Mnogi oblici rizičnosti su se tek počeli razvijati a oni novi prethode budućim generacijama da se pokušaju izboriti sa njima. Kako i na koji način će to učiniti ostaje na njima, na njihovim metodama i vještinama, zajedno sa umnim sposobnostima sa kojima raspolažu. Biti okružen ljudima koji se nalaze na internetu, iako ne fizički biti prisutan u njegovoj virtualnoj čahuri, znači biti podložan kako novim intelektualnim mogućnostima tako i novim rizicima koje uvjetuje internet. Od straha se ne može živjeti, ali nam on služi kao GPS uređaj koji govori kada i kako iskoristiti nove mogućnosti kako bi se eventualno uzdigli na socioekonomskoj ljestvici. Sve je nažalost koncipirano na hijerarhijskom sistemu uređenja, i one „dole“ će uvijek imati manje mogućnosti od onih „gore“. To ne znači da ćemo zauvijek živjeti na rubnim dijelovima grada, gdje dok drugi kusaju voće, mi još uvijek ispijamo vodu bez leda. Sve počinje od nas. “Zbog toga treba više da se usmerimo na delanje i da izoštrimo pažnju kako bismo prepoznali destruktivne sajber-psihološke efekte. O njima, međutim, moramo smeti i da govorimo a da nas zbog toga ne smatraju odmah za internet pesimiste. Jasno je, naime, jedno – nismo na putu koji vodi u virtuelno društvo, nego usred takvog društva već živimo.” (Kacer, 2019: 363). Doista, biti “uključen” u društvo znači prevashodno poznavati ono što omogućava njegovo uključenje. Današnjica zagovara pametne telefone, zagovara korištenje raznih video platformi, što se ujedno misli i na razne vidove aplikacija, osmišljenje kako bi nam utolile “žeč dosade”. U tome svemu se gubimo, a ne bi smjeli, misleći da je čitav smisao umreženosti i umreženog društva da se izborimo sa dosadom jer je ona naš suđeni neprijatelj, iako ne bi trebala biti. Sajberprostor bi trebao biti onaj spacijalni okvir u kojem se ne stvara ovisnost, “mladalačka demencija”, i ne pobuđuje se dosada, već se ovi svi neželjeni efekti pokušavaju ublažiti u mjestu kakvo je obilježeno kibernetiskim vremenom. Visoka tehnologija nam je omogućila i dopustila da se “igramo” sa njenim sadržajim, dok se mi doslovno samo i igramo sa njima, onemogućavajući da iskoristimo njihove moći u punom kapacitetu. “Vodimo, dakle, računa da se zbog visokotehnološkog sveta interneta životni uslovi ne pogoršaju. Koristimo sajberprostor na svesniji i samosvesniji način. Pokušajmo da ponovo međusobno približimo svoj analogni i digitalni svet. Deviza glasi: uključiti se, a ne isključiti. Da onlajn društvo i stvarni život ne bi bili u međusobnoj konkurenciji, već da bi se nadopunjavali. Pritom moramo

da naučimo da mislimo u kratkim vremenskim jedinicama jer se novi koraci u razvoju sve brže i brže prelaze.” (Kacer, 2019: 367). Vjerovatno tu i leži suština samog problema bosanskohercegovačkog društva. Nerazjašnjena funkcija brzine. Toliko se trudimo biti u „digitalnom krvotoku“, da smo počeli curiti iz njega. Pošto se novi koraci u razvoju sve brže i brže razvijaju i prelaze, da li to onda znači da sve što je prijašnje, potpuno irelevantno pa prema tome treba biti odbačeno? Zajednica kakva je bosanskohercegovačka, preopterećuje svoje slobodno vrijeme nepotrebnim sadržajima koje tehnologija nudi, pritom stvarajući rizike za koje nikad ne bi rekli da bi mogli postojati. Prenapučenost sadržajima koji izazivaju kratkoročnu sreću, sačinjeni od beskrajnih Netflix serija, igranje online video igara, čitanje površnih internet portala koji pokrivaju tek djelić onoga što se doista dešava, su tek oni elementi koji ispunjavaju bosanskohercegovačku svakodnevicu. Potreban je ekvilibrijum! “Razvijmo digitalnu dalekovidnost kako bismo na mreži preduzimali inicijative i preuzeli veću odgovornost. Prenesimo se mislima iz „virtuelnog“ sad i ovde u ono „moguće“ sutra. I posmatrajmo svoj „život na mreži“ iz ptičje perspektive kako bismo mogli bolje da odmerimo individualne prilike i opasnosti sajberživota, za druge i za nas same, i kako bismo se osposobili za kritički odnos prema sopstvenim postupcima. Tu spada i učenje kako da kažemo *ne* i da sami sebi postavimo granice. Čovek i mašina (kompjuter) ne moraju biti suprotstavljeni. Ali mora da bude jasno ko određuje pravac – a to bi ipak trebalo da budemo mi.” (Kacer, 2019: 369). Da rezimiramo, umreženo društvo se ne može interpretirati površno, u smislu da se sve ono što proističe iz njega uzima zdravo za gotovo. Mrežni rizici nisu isti kao ekološki rizici, gdje za ekološke rizike nemamo soluciju, upravo zbog toga što smo se odlučili baviti posljedicama umjesto uzrokom. Novi globalni rizici se ulijevaju u krvotok društvene matrice, začepuju arterije i ne dozvoljavaju pravilan protok krvi. Bosanskohercegovačko društvo posebno, dobija na značaju kada je u pitanju analiziranje i predviđanje mogućih neželjenih događaja koji će poljuljati zajednicu i poput torpeda, izbaciti je na površinu neregularnog. Da bismo bili bolje upoznati sa rizicima, moramo biti prvenstveno upoznati sa njihovim emiterima, šta oni znače te što donose, ili bi mogli donijeti našoj zajednici. Ako donose nove oblike rizika, treba ih neutralisati, ako ne onda ih prihvatiti u mjeri koja dozvoljava razvoj.

6. Zaključak

Kada bismo željeli obgrliti sve ono za što smatramo da je defektno u bosanskohercegovačkom društvu, bilo bi doista teško. Teško, zbog toga što postoje mnoge nevidljive kočnice i zbog toga što je bosanska svijest ostala negdje “tamo”, u prošlosti, te se još uvijek govori o tome kako je nekad bilo lijepo, ugodno za živjeti, kada su nadnice bile pristojne a cijene određenih artikala još pristojnije. Nažalost, to je vrijeme iza naših leđa. Bol u leđima prijašnjih se ne može nadomjestiti ogladnjelim truhima današnjim, i to je realna pojava. Do sada navedeno, kroz šta smo prošli u prijašnjim poglavljima, ne predstavlja ništa više od onoga što je doista prisutno u bosanskohercegovačkoj svakodnevnicu, njenoj “nauci” i smjelosti da se opire novom informacionom period što nastupa. Vjerovatno smo u više navrata čuli frazu, koja je popularizovana ovdje, da svi sve uvijek znaju. Bosanskohercegovački svakodnevac, termin koji smo u više navrata koristili u ovom radu, misli da zna sve, ali neka tako ostane. Iako zna gotovo sve, i da su mu teorije uvijek nepobitne, to ne mijenja stanje koje govori da taj isti svakodnevac nije nikada lošije živio nego sada.

Osjeti se novi val modernizovanog siromaštva, u bosanskohercegovačkom društvu, a kao rezultanta tome prethodi i novi sloj društveno isključenih, koji bivaju poput noćne lampe ugašeni, tokom spavanja, jer njena funkcija nije potrebna tada. Ona samo smeta u vremenu posvećenom za san. Kada kažemo *umreženo bosanskohercegovačko društvo*, ne znamo da li da mislimo o tome kao o mitu ili o nekom novom tipu stvarnosti. Sve upućuje ka tome da se ne njeguje tehnološki razvoj, da li zbog neupućenosti članova u njegove sposobnosti ili zbog tehno-ksenofobičnosti koja je prisutna, iako sve upućuje ka tome da je ta svojevrsna ksenofobija glavni krivac za ovakvo stanje.

Sve to vodi ka stvaranju novog tla nepovjerenja, ili, novoj filmskoj melodrami u kojoj se likovi isprepliču, tako što ne vjeruju jedni drugima, svojim institucijama, pa na kraju i samima sebi. Nepouzdanost je uvijek popraćena sa sumnjičavim licima, gdje se i običan pozdrav upućen svojim sugrađanima može činiti čudnim, a i u najmanju ruku budalastim. Kada se dostigne do te posljednje faze, faze budalaštine, onda znamo da sve ono što činimo zarad naše zajednice činimo uzalud, jer to neće biti uzeto za dalje razmatranje a pogotovo neće biti vrijednovano na način kako bismo mi željeli. Sve tome vodi ka pojavi novih oblika rizika, kao što smo i naveli, među kojima i spada sami strah. Nove epohalne promjene pogađaju bosanskohercegovačku zajednicu, istovremeno je izvrgavajući ruglu, dovodeći u pitanje njenu kompetentnost, s pravom, jer vidimo da je ta ista

zajednica otvorila vrata prekarnom radu, i novoj formi kapitalizma od kojih manjima može ubirati profit, i to na ogromnoj skali.

Iako ovo dosadašnje navedeno se može činiti tmurno, bez ikakvih naznaka za ažuriranje, ovo je ipak realnost. Nažalost, previše se upuštamo u stvarnu virtualnost, izvitoperenu stvarnost uvjetovana virtualnošću, gdje postaje idealnim mjestom za stvaranje konzumerističke naravi. Sukladno tome, nova medijska pozornica također ide nauštrb ka stvaranju idelne umrežene zajednice, dobro osviještene, koja ne dozvoljava prodor pukim bajkama. Postoji tračak nade za kreiranje onoga što se zove umreženo društvo pa čak i pripajanje u umreženu državu, koja štiti svoje članove koji su prepoznali formulu, i odlučili je implementirati u svoj život kako bi bili među onima koji nisu socijalno isključeni poput noćne lampe. Ustanovili smo da čak i najrazvijenije zajednice se bore sa globalnim rizicima koje prijete destrukciju načina života, dovodeći u pitanje egzistenciju i rušeći društveni poredak. Sajber prostor zamjenjuje tradicionalni okvir obavljanja uobičajenih društvenih aktivnosti. Stupamo u sferu digitaliziranog oblika rada, a koji se još uvijek ne može “zasaditi” na bosanskohercegovačko tlo, prosto zbog toga što je još uvijek neplodno. No, to ne znači da neće nikada biti plodno tlo za rast i razvoj informacione tehnologije.

Društvena zaostalost, iako je prisutna ovdje, može dostići svoju ciljanu tačku ukoliko se ubrzaju razvojni procesi na poljima računalne tehnologije, dozvoljavajući ulaz informacionom kapitalizmu. Ma kako se on mogao činiti drugima, ja plediram za njegovu implementaciju, ali onu od koje svako ima mogućnost da unaprijedi svoj socioekonomski status. Informacioni kapitalizam, dakako da može izroditi korumpirane oblike svoje građe kao i umreženo društvo, ali sve ovisi kako interpretiramo te pojmove. Ukoliko ih olako shvatimo, onda ćemo dobiti njihove osiromašene oblike podložnim korupciji. Dozvolite mi da okončam rad sljedećom izjavom Manuela Castellsa.

“Budu li ljudi dobro obaviješteni, aktivni, budu li komunicirali diljem svijeta; bude li poslovanje podrazumijevalo društvenu odgovornost; postanu li mediji više poručitelji nego poruka; budu li politički akteri reagirali protiv cinizma i vraćali povjerenje u demokraciju; bude li se kultura gradila na iskustvu; bude li čovječanstvo osjećalo solidarnost ljudske vrste diljem zemaljske kugle; budemo li njegovali solidarnost među generacijama živeći u skladu s prirodom; otisnemo li se na istraživanje našega unutrašnjeg ja i sklopimo mir jedni s drugima. Uspijemo li sve to učiniti koristeći se dostupnim informacijama i donesemo li svjesnu, zajedničku odluku dok još ima vremena, možda ćemo tada, napokon, moći živjeti i pustiti druge da žive, voljeti i biti voljeni.” (Castells, 2003: 383).

Bibliografija

1. Božović, R. (1975). *Iskušenja slobodnog vremena*. Beograd: Predsedništvo Konferencije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije.
2. Bakić, S. (2021). *Kontroverze recepcije kulture*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
3. Beck, U. (2001). *Rizično društvo. U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
4. Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
5. Castells, M. (2003). *Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden Marketing.
6. Čejko, M. (2019). *Superpovezani*. Beograd: Clio.
7. Džafić, A., Žiga, J. i Šaćir, F. (2023). *Bosanskohercegovačko društvo i savremenost*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
8. Fejzić-Čengić, F. i Sofradžija, H. (2022). *Uvod u studije medija*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
9. Farkaš, H. (2014). Slobodno vrijeme kao resurs u postindustrijskome društvu. *Amalgam*. Vol. 6-7. No. 6-7, str. 37-56.
10. Giddens, A. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
11. Inglis, D. (2005). *Culture and Everyday Life*. United Kingdom: Routledge.
12. Ibraković, Dž. (2008). *Bosna, islam – Bošnjaci*. Sarajevo, Fakultet političkih nauka Sarajevo.
13. Kolenović-Đapo, J. i Brkić-Šmigoc, J. (2020). *Vrijednosti u BiH*. Sarajevo: Friedrich – Ebert – Stiftung.
14. Kacer, K. (2019). *Sajberpsihologija*. Beograd: Laguna.
15. Pokol, B. (2019). *Društvo za veštačku inteligenciju*. Budimpešta: Izdavačka kuća Kairosz.
16. Ricer, Dž. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.
17. Radovan, M. (2006). Towards a surveillance society. *Economic research – Ekonomska istraživanja*. Vol. 19 No. 2, str. 1-13.
18. Spasić, I. (2004). *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
19. Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
20. Starčević, M. (2014). Prekarni rad i nemogućnost prekarne klase. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*. Vol. 13 No. 19, str. 37-57.
21. Šarčević, A. (2022). Pretpostavke modernog kulturnog društva. *Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*. Vol. 3-4, str. 47-55.
22. Viner, N. (1964). *Kibernetika i društvo*. Beograd: Nolit.
23. Vertovšek, N. (2023). *Drveno željezo medija*. Crna Gora: Medijska kultura.
24. Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. Profile Books.
25. Zelić, M. (2020). Emotikoni – Prema kiborgizaciji društva? *Kroatologija*. Vol. 10 No. 2, str. 47-63.
26. Žiga, J. (2007). *Savremeno bosansko društvo* [Hrestomatija]. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Web izvori:

- 1.) Fahira Fejzić – Čengić (2023). *Bosna kao moderno rizično društvo*. [Internet] Dostupno na: <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/item/11928-bosna-kao-moderno-rizicno-drustvo> [pristupljeno 26. maj 2024].
- 2.) Dnevnik.ba (2021). *Jedan od rijetkih autora horora u BiH: Bosanska svakodnevica je neiscrpna inspiracija*. [Internet] Dostupno na: https://www.dnevnik.ba teme/jedan-od-rijetkih-autora-horora-u-bih-bosanska-svakodnevnica-je-neiscrpna-inspiracija-2507465#google_vignette [pristupljeno 30. maj 2024].
- 3.) Saša Džino (2017). *“Srce od plastike”: Horor priče o onom najgorem iz savremenog bh. društva*. [Internet] Dostupno na: https://radiosarajevo.ba/metromahala/lica/sasa-dzino/255461#google_vignette [pristupljeno 11. juni 2024].
- 4.) Senadin Lavić (2016). *Bosanski prekarijat: Neizvjesnost oko nas raste*. [Internet] Dostupno na: <https://www.preporod.com/index.php/misljenja/item/3848-bosanski-prekarijat-neizvjesnost-oko-nas-raste> [pristupljeno 23. juni 2024].

POSVETA

Ovaj rad je posvećen mojoj sestri Adni bez koje bi isti bio nepotpun i beznačajan. Hvala ti što si uvijek bila tu za mene i što si mi služila kao podrška tokom pisanja ovog rada.

  FAKULTET POLITIČKIH NAUKA	Obrazac AR
	Stranica 74 od 79

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
IZJAVA o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: Odsjek za sociologiju
 Predmet: -

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Omar Tahirović
 Naslov rada: Analiza bosanskohercegovačke svakodnevnice u cyber umreženom društvu
 Vrsta rada: Završni magistarski rad
 Broj stranica: 73

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Potpis

_____

_____